

ДИСКУСІЯ

УДК94(477)«16/17»:930.2(470+571)

Владислав Яценко

«ІМПЕРСЬКА ВІЗІЯ» ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА В. АРТАМОНОВА*

У статті висвітлюється зображення постаті гетьмана Івана Мазепи, презентоване в науковому доробку російського історика В. Артамонова. Автор аналізує останнє в контексті порівняльного аналізу висвітлення мазепіани в сучасній російській історіографії.

Ключові слова: Іван Мазепа, Пётр I, сучасна історіографія, гетьман, козацько-московські взаємини, Владімір Артамонов, Тат'яна Таїрова-Яковлева.

Вступ

Після розпаду СРСР і відновлення української незалежної держави російські історики доволі швидко зіткнулися із наявністю в українській історичній науці процесів, до яких вони виявилися не готовими. Мова йде про відмову вітчизняних науковців від російсько-радянського бачення власного минулого і активне повернення при його оцінці до наукової спадщини представників народницької та державницької історіографії другої половини XIX – XX ст. Відкриття/перевідкриття наукової спадщини попередників супроводжувалося одночасно запровадженням у науковий обіг низки джерел як із вітчизняних, так і західних архівів, ознайомленням та намаганням, щоправда не систематично, застосовувати при дослідженні вітчизняного минулого західних методологічних наробок та концепцій. Означені процеси, які можна охарактеризувати як «націоналізацію історії», мали місце в історіографіях фактично усіх національних держав, що постали на уламках СРСР на початку 90-х рр. XX ст. Втім, з огляду на політичну значущість України для сучасної Російської Федерації, ступінь вмонтованості українських сюжетів до російського історичного наративу, трансформації в сучасній українській історіографії викликали найбільшу реакцію та несприйняття в сучасній російській історичній науці. Своєрідним полем бою між російськими та українськими істориками, куди старанно втручаються політики та публіцисти, став фактично весь історичний процес розвитку української та російської націй. При цьому найбільш запеклі дискусії розпочали точитися навколо сюжетів ранньомодерної та модерної історії України.

Для чималої кількості російських науковців украї неприємним сюрпризом ви-

* Стаття продовжує роздуми, висловлені автором під час листопадової конференції 2012 р., результати якої будуть опубліковані в окремому виданні Інституту Історії НАН України: Яценко В. Особливості зображення гетьмана Івана Мазепи в сучасній російській історіографії: головні тенденції.

© Яценко Владислав Борисович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, керівник історичної секції Харківського історико-філологічного товариства.

явилось повернення до пантеону національних героїв таких постатей, як гетьмани Іван Виговський та особливо Іван Мазепа чи кошовий Кость Гордієнко. Те саме можна сказати і про переоцінку вітчизняними науковцями Переяславської ради та московських домовленостей 1654 р., наголосі на протиріччях, які існували у взаєминах між Гетьманатом та Московською державою і Російською імперією та постановка проблеми про кілька козацько-московських війн, що мали місце у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Вдаючись до вищезгаданих переоцінок, українські науковці, відходячи від русоцентричного бачення історії України та прагнучи вписати вітчизняну історію у європейський контекст, принаймні у його Центрально-Східноєвропейський вимір, різко змінили своє ставлення до Росії та її місце у вітчизняній історії. Щодо Московії, Російської імперії і меншою мірою СРСР почав застосовуватися, щоправда не послідовно і вправно, колоніальний дискурс. Відтак створений у комуністичну добу образ «братнього народу» чи то пак «меншого зла», поступився місцем експансіоністській імперії.

Для багатьох представників російської історичної науки подібні трансформації виявилися неприйнятними. Неготовність до переосмислення українсько-російського минулого почала виявлятися вже на початку 90-х років XX ст. Своє відображення це знайшло у появі низки тенденційних публікацій, на кшталт передмови Бориса Літаврїна до перевидання у 1992 р. монографії Миколи Костомарова «Мазепа»¹ чи неодноразового перевидання протягом 90-х рр. XX ст. та 2000-х дослідження російського історика-емігранта Ніколая Ульянова про український сепаратизм². Щодо останнього варто відзначити, що за винятком першого перевидання 1996 р. наступні зазвичай супроводжували доволі тенденційні і заполітизовані передмови, написані сучасними російськими авторами³.

Ситуацію погіршував той факт, що за радянських часів «україністика» як окремий науковий напрямок у російській історичній науці не існувала. Українські сюжети, якщо і згадувалися у дослідженнях науковців, то побіжно, переважно із оперттям на класичні праці Сергея Соловйова та вже згаданого Миколи Костомарова⁴. Відтак у 90-х роках XX ст. експертами з питань ранньомодерної української історії почали ставати російські науковці, які перед тим займалися дослідженням ранньомодерної русистики, зокрема аспектами зовнішньої політики Московської держави чи Російської імперії. Своєрідність цієї ситуації в одній зі своїх останніх публікацій відкрито прокоментував блискучий фахівець російської історії XVIII ст. Александр Каменський. Згадуючи про запрошення на початку 90-х рр. XX ст. на українсько-російську конференцію у Москві, дослідник зауважив організаторам, що він ніколи не займався історією України. На це останні відповіли, що у пострадянський час з усіх російських істориків лише він та Євгеній Анісімов хоча б щось писали про Україну XVIII ст.⁵

У середині 90-х рр. XX ст. в російській історичній науці почали з'являтися дослідники, для яких україністика перетворилася на головний об'єкт наукових зацікавлень. При цьому найбільш яскравим науковцем, чії роботи мали поважний, хоча і контроверсійний резонанс як в РФ, так і на Україні і за кордоном стала петербурзький історик Татьяна Таїрова-Яковлева.

Щоправда, з огляду на свій вишкіл, методи дослідження, обізнаність та і відкритість до сприйняття підходів при трактуванні минулого, вироблених в українській історіографії, згаданий дослідник становить швидше істотний виняток. До того ж часто критикований своїми ж колегами саме за відкритість та готовність до діалогу щодо підходів і трактувань, пануючих в українській історичній науці при висвітленні ранньомодерного минулого України та козацько-московських взаємин⁶. На підтвердження останньої тези наведемо один із прикінцевих пасажів із рецензії молодого московського історика Александра Алмазова на останню працю дослідниці «Гетманы Украины». Відзначаючи, що дослідження відкрило багатьом російським читачам невідомі сторінки, рецензент наголосив, що позитивні моменти праці знецінюються насамперед «через використання при описуванні російсько-українських взаємин переважно оцінок української історіографії і, як наслідок, переважно із точки зору українських інтересів, неприродно протиставлених російським»⁷.

Варто наголосити, що серед значної частини російських істориків, які фахово займаються україністикою або у своїх дослідженнях підіймають ті чи інші аспекти українсько-російських взаємин, широко розповсюдженою є «імперська візія» на українське минуле. Негативно сприймаючи трансформації в українській історіографії за останні двадцять років і не погоджуючись із переоцінкою вітчизняними дослідниками низки історичних подій та постатей ранньомодерної доби, ці дослідники на сторінках своїх праць прагнуть обстоювати образ «доброї імперії» щодо ролі Росії в українській історії. Для досягнення власної мети дослідники вдаються до підходів і трактувань, що були властиві російській дореволюційній та радянській історіографії, а також культивувалися серед російської еміграції після 1917 р. У сучасній російській історіографії одним із завзятих прихильників такого підходу є, зокрема, знаний дослідник, старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН (відділ воєнної історії) Владімір Артамонов, аналізу робіт якого дотичних історії Гетьманщини за доби І. Мазепи ми б і хотіли приділити увагу у цій розвідці.

Особливості «наукової лабораторії» українських сюжетів В. Артамонова

Хоча у науковому доробку історика українська тематика не є провідною, тим не менш сказати, що із останньою він є необізнаним, буде не правильно. Досліджуючи політичні взаємини Московської держави і Речі Посполитої обох народів за часів Великої Північної війни, російський історик, ще за доби СРСР, вдавався до висвітлення сюжетів дотичних постаті гетьмана І. Мазепи і його повстання⁸. Відтак не дивно, що науковець виявився одним із небагатьох російських дослідників, який напередодні та під час відзначення в Україні 300-ої річниці антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи та 300-ої річниці Полтавської битви, яку відзначали як в РФ, так і в Україні, опублікував низку статей та досліджень, де виклав власну точку зору на згадані події⁹. Ці публікації, презентуючи негативне ставлення автора до постаті гетьмана Мазепи, мали низку специфічних рис, на яких варто зупинитися окремо, аби зрозуміти особливості «наукової лабораторії» автора та певну своєрідність сучасного історіописання, що наявна як в РФ, так і в Україні.

Насамперед почнемо із практики, що існує у вітчизняній і російській історіографії, коли одні й ті ж самі тексти автори протягом короткого часу, фактично без змін, неодноразово публікують під різними назвами. В. Артамонов своє негативне ставлення до гетьмана Івана Мазепи та власне розуміння козацько-московських взаємин на зламі XVII – XVIII ст. вперше виголосив у квітні 2008 р. на конференції у Москві в доповіді під назвою «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Иван Мазепа». Вона була викладена, як і інші матеріали конференції, в інтернеті на сайті Центру україністики і білорусистики МГУ ім. М. В. Ломоносова¹⁰. Того ж року дослідник публікує її у Санкт-Петербурзі в колективному дослідженні за участі двох інших російських науковців Кірілла Кочегара та Ігоря Курукіна «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 р. Образы и трагедия гетмана Мазепы»¹¹. Невдовольняючись цим, автор мав намір видати цей же текст окремою книжкою у московському видавництві «Цейхгауз» під назвою «Северная война на Гетманщине» у серії «Дела Марсовы». Щоправда, на відміну від іншої розвідки автора, присвяченої битві під Лесной у 1708 р, яку В. Артамонов успішно видав і у Санкт-Петербурзі, і, у Москві у тому ж видавництві «Цейхгауз»¹², «Северная война на Гетманщине» світ не побачила. Видавництво відмовилося друкувати вже раніше опублікований текст.

Вочевидь, прагнучи до якомога більшої популяризації своєї праці, науковець розмістив частину вже оприлюднених матеріалів у газетах «Красная звезда» і «История», двох статтях у російському часописі «Родина», тематичному номері, присвяченому Полтавській битві, а також у якості окремої глави у власній монографії, «Полтавское сражение» 2009 р.¹³ Відзначимо, що у монографії, оприлюдненій ще у 2008 р., матеріали були доповнені новим розділом «Малая война на Гетманщине», де висвітлювалося протистояння у листопаді 1708 – квітні 1709 шведсько-козацьких сил, з одного боку, та московських, з іншого¹⁴.

Обраний автором спосіб поширення власного бачення подій 300-річної давнини не може не здатися дивним. Згадані публікації він робив протягом доволі короткого часу на території РФ російською мовою, практично не змінюючи наявні у публікаціях факти і трактування, хіба що вдаючись до певних стилістичних правок. Останні ніяк не позначилися на смисловому навантаженні текстів. У науковому світі існує практика, коли, очікуючи на вихід публікації в тематичному збірнику, автори вдаються до оприлюднення своїх матеріалів у періодиці. Але при цьому первісний текст піддається певним змінам, зокрема пов'язаним із його перекладом на іншу мову. Подібна публікація також має на першій же сторінці вказівку, де було оприлюднено первісний варіант тексту, коли він має чи був опублікований, зазначається наявність змін у новій публікації тощо. Згадані атрибути у публікації російського науковця практично відсутні, лише у монографії 2009 р. «Полтавское сражение» він побіжно згадує про власну публікацію 2008 р., зазначаючи зміну власних поглядів у питанні щодо здатності Мазепи прорахувати ситуацію¹⁵. Про інтернетпублікацію дослідник не прохопився.

Специфічність донесення власних поглядів до читача доповнюється і своєрідністю «наукової лабораторії» автора. Однією із обов'язкових складових історичного дослідження є обізнаність його автора із історіографією проблеми. Серед істориків, на чий дослідження покликається Владімір Артамонов, наявні прізвища таких дослідників, як Дмитро Бангиш-Каменський, Олександр Лазаревський, Федір Уманець, Михайло Грушевський, Євген Маланюк, Ілько Борщак, Олександр Оглоблин, радянський історик з Одеси Веніамін Шутой, діаспорні науковці Теодор Мацьків і Орест Субтельний, літературознавці Ростислав Радішевський, публіцист Богдан Сушинський, сучасні історики Володимир Свербигуз, Валерій Смолій, Валерій Степанков, Раїса Іваниченко, Олексій Сокирка, Петро Толочко, В'ячеслав Станіславський, Сергій Павленко. Наведений список наводить на роздуми про вибірковість і несистематизованість знань представника РАН із мазепинської тематики.

Істотні зауваження викликають також праці і відображені у них факти. Так, наприклад, при висвітленні сюжетів гетьманства Івана Мазепи при зверненні доробку Ореста Субтельного цілком логічним було б, якби дослідник аналізував і робив посилання на монографічні дослідження і статті канадського історика, присвячені саме Мазепі¹⁶, а не на його синтез «Україна. Історія». Те саме стосується і доробку Михайла Грушевського. Опертя російського вченого на текст «Ілюстрованої історії України», аби наголосити, що в Гетьманщині на зламі XVII – XVIII ст. йшов процес майнового розшарування і консолідації багатства в руках старшини, взагалі наводить на думку про певні «технічні» посилання¹⁷. Тобто такі, що відображають у тексті загальновідомі речі, але водночас дозволяють автору збільшити кількість найменувань використаної літератури, зокрема україномовної. Таку саму «технічну» функцію виконує і посилання на статтю угорської дослідниці Беати Кертийсний-Варга. Воно дозволило В. Артамонову внести до списку використаної літератури збірник статей «Іван Мазепа та його доба», щоправда без бібліографічної вказівки авторки та її російськомовної розвідки¹⁸. Зазначимо щодо вищенаведеного прикладу, роздуми про зростання влади старшини автор із легкістю міг підтвердити і покликанням на «Историю России» Сергея Соловйова¹⁹.

Наступна цікава особливість творчого стилю російського історика полягає у тому, що у монографії 2009 р. у порівнянні із публікаціями 2008 р., практично не змінюючи власного тексту, він вдався до збільшення посилань і коментарів. Ці доповнення збільшують бібліографію, але ніяк не позначаються на авторській візії козацько-московських взаємин та оцінках постаті гетьмана І. Мазепи, що була зазначена у виданні 2008 р.

На особливу увагу заслуговує і те, що для полеміки щодо трактування низки сюжетів гетьманства Івана Мазепи російський дослідник обрав доробок лише декількох дослідників: чернігівського фахівця з доби Мазепи Сергія Павленка, петербурзького україніста Татьяну Таїрову-Яковлеву, і меншою мірою київського мілітарного історика Олексія Сокирка. Підхід є доволі логічним, адже усі троє названих дослідників

протягом останнього часу написали та опублікували низку статей та монографій, що робили помітний вклад до мазепіани. С. Павленко, насамперед, доклав чимало зусиль, аби детально відтворити обставини падіння у листопаді 1708 р. гетьманської столиці Батурина. О. Сокирко звернув увагу на розвиток у Гетьманщині найманого війська, що досягло піку своєї чисельності і військової потуги саме за гетьмана Івана Мазепи. Щодо Т. Таїрової-Яковлевої, то низка опублікованих нею протягом 2000-х матеріалів, присвячених постаті І. Мазепи²⁰, справила справжній фурор у РФ, Україні та у світовій україністиці. Презентуючи на сторінках своїх праць геть не властиві донедавна для російської історіографії підходи та оцінки діяльності Мазепи, її доробок вочевидь не міг бути обійдений увагою таким прихильником імперської візії, яким є В. Артамонов.

Водночас полеміка саме із сучасними науковцями дозволяє російському фахівцю, по-перше, не заглиблюватися у процеси трансформації постаті Мазепи в українській історичній науці у XIX – XX ст., а, по-друге, висловити своє несприйняття до тих процесів, що мають місце в сучасній україністиці²¹.

Козацько-московські взаємини другої половини XVII – початку XVIII ст., політичний статус Гетьманщини та свідомість її мешканців

Переходячи безпосередньо до аналізу історичної складової досліджень російського науковця, варто відзначити, що, на його думку, головною тенденцією у взаєминах між Гетьманщиною і Московією з останньої третини XVII ст. була «конвергенція», політичне зближення. Дослідник наголошує, що чимало українців втягнулися у політичну і культурну розбудову Московського царства та Російської імперії, на відміну від Речі Посполитої, яка намагалася ліквідувати козаччину на Правобережжі, Москва сприяла економічному розквіту Гетьманщини, фактично не втручалася у її внутрішньополітичне життя. Під час Північної війни царський уряд не ставив козаків у криваві лінійні баталії, Гетьманщина не сплачувала податків до царської скарбниці, а у своїй політиці щодо Правобережжя Москва обстоювала українські інтереси, займаючи антипольську позицію проти свого союзника у війні зі Швецією Річчю Посполитою²².

Наведені твердження в системі координат В. Артамонова мають переконати читача у недоцільності застосування до московської політики щодо Гетьманщини колоніального дискурсу, наявного, наприклад, у працях Валерія Шевчука²³, а одночасно переконати, що, йдучи проти царської влади, Мазепа діяв усупереч загальному прагненню українців у XVIII – XIX ст. до зближення із Росією. Аби бути якнайбільше переконливим, дослідник вдається до замовчування або мінімізації у своїх працях сюжетів, пов'язаних із козацько-московською конфронтацією, наголошує на розбіжності інтересів старшини та рядового козацтва і селянства Гетьманщини тощо.

Фактично маємо звернення автора до тієї системи виправдання царської політики в Україні у ранньомодерну добу, що були вироблені російськими істориками за доби Романових та успішно використовувалися радянськими дослідниками. Послугуючись також наявною серед українських істориків, представників народницької історіографії, антистаршинською риторикою, для наголошення на розбіжностях у політичних прагненнях між егоїстичною старшиною, яка, згідно з В. Артамоновим, мала пропольські і антимосковські настрої²⁴, та українським селянством, буцімто сили проросійської, дослідник для підсилення власного бачення вдається до белетристичних пасажів. Останні, ймовірно, мають закріпити в уявленні читачів негативний образ козацької старшини як ретроградної сили. Тільки так можна пояснити пасажі стосовно того, що самостійно опанувати Причорномор'я і західноукраїнські землі гетьмани і старшина були неспроможні, а жодного сенсу у прорубуванні на Балтиці «вікна до Європи» для себе не бачили.

Відмовившись від здійснення наукового аналізу козацько-московських взаємин та особливостей внутрішньополітичних процесів на Гетьманщині за доби І. Мазепи, на користь відтворення оцінок і суджень російських, а почасти і українських істориків XIX – XX ст., сучасний російський дослідник так само підійшов і до одного з

ключових питань ранньомодерної історії України – правового статусу Гетьманщини щодо Московської держави.

Ця тема доволі плідно розроблялася російськими істориками наприкінці XIX – початку XX ст., після встановлення у Росії радянської влади швидко занепала. Лише серед російських істориків-емігрантів її продовжували розробляти у 20-30-х рр. XX ст., концентруючись насамперед на оцінках Московських домовленостей 1654 р.²⁵ У СРСР, особливо після 1954 р., аспект розробки правових взаємин поступився місцем позараціональній концепції «возз'єднання двох братніх народів». Однією з небагатьох праць, де підіймалася проблема юридичного статусу України, була праця 1945 р. Владіміра Пічети «Казацкое государство на Украине (XVII – XVIII ст.)». Знання радянський славіст, до кола інтересів якого козацько-московські взаємини потрапили ще до революції 1917 р., вважав, що з 1654 р. Гетьманщина була васалом Московської держави. Констатуючи, що у другій половині XVII – XVIII ст. ці взаємини зазнавали змін, дослідник охарактеризував останні доволі узагальнено, не вдаючись до деталізації: «за змістом зміни будуть позначатися у тому, що автономія України, васальна за своєю юридичною природою, буде поступово обмежуватися і Україна перетвориться на провінцію Російської держави. Цей процес завершиться лише за Єкатеріни II – у другій половині XVIII століття»²⁶.

У пострадянській російській історичній науці, попри чималу важливість, історико-правові студії нового імпульсу не набули. За винятком Т. Таїрової-Яковлевої, яка у своїх працях зробила спробу відстежити зміни у статусі Гетьманщини від 1654 р. до гетьманства Івана Мазепи²⁷, ніхто з інших російських науковців до подібних спроб не вдався. За такого стану справ, коли мова заходить про визначення правового статусу Гетьманщини, російські історики, зокрема і В. Артамонов, вживають доволі широкий спектр термінів: возз'єднання, конфедерація, федерація, автономія, протекція, Лівобережна Україна в складі Московської держави. Не замислюючись над специфікою кожного із цих термінів, дослідники усю їх палітру, зазвичай, використовують для характеристики московських домовленостей 1654 р., а про більш пізні часи обмежуються лаконічною констатацією обмеження царським урядом політичної автономії Гетьманщини.

Подібне некоректне ставлення можна пояснити насамперед впливом радянської історіографічної традиції, що наголошувала на політичній прив'язаності Гетьманщини до Московської держави. У західній історіографії подібні погляди ще наприкінці 70-х рр. XX ст. були розкритиковані українцем Орестом Субтельним. Історик у своїх працях звернув увагу на відставання Московії, а особливо Гетьманщини, від XVII до початку XVIII ст. у розвитку державних інституцій, таких, як постійна армія та фахова бюрократія, від абсолютистських монархій Західної Європи. Завдяки цьому відставанню взаємини Гетьманщини із Московією можна було охарактеризувати як васалітет від 1654 р. включно до петровських перетворень в Україні за часів Великої Північної війни. Москва була неспроможна включно до полтавських подій втілити у життя такі аспекти владного домінування, властиві абсолютистським державам, як координація, примус та екстартивність – здатність держави вилучати вагому частину підвладних їй ресурсів для власних потреб. Відтак її політичний зв'язок із Гетьманщиною був не інституціональним, а персональним, втіленим у постаті царя²⁸. Прикро констатувати, але науковий доробок О. Субтельного, попри низку розроблених автором сюжетів і положень ранньомодерної історії України до сьогодні, є слабо спопуляризованим у вітчизняній історіографії²⁹ і фактично цілковито не затребуваний у російській, принаймні для В. Артамонова він, вочевидь, є незнаним.

З цього приводу варто зазначити, що, висвітлюючи власне російське минуле, історики, зокрема і Артамонов, охоче послуговуються підходами і концепціями, розробленими західною історіографією, але при зверненні до козацько-московських взаємин XVII – XVIII ст. ця практика не застосовується. Водночас має місце активне звернення до підходів, вироблених істориками за імперії Романових та СРСР. Це неминуче призводить до чималих казусів, протиріч і курйозів. У текстах В. Артамонова останнє можна спостерігати при співставленні положень із його ж

статей, написаних у 90-х рр. ХХ ст., і в сучасних публікаціях. Так, у середині 90-х рр. ХХ ст. дослідник визнавав за українцями відтворення у середині та існування наприкінці ХVІІ – початку ХVІІІ ст. власної державності, традиції та свідомості³⁰, а вже у текстах 2000-х рр. авторський погляд на ці питання істотно змінився. Гетьманщина була потрактована як частина Лівобережжя Дніпра в складі Московської держави, що перебувала під автономним управлінням гетьманів, які визнавали московський протекторат³¹. Вдаючись до поверхових і навряд доцільних, з огляду на різницю у ступені державної інституалізації, порівнянь Гетьманщини із автономією донців остзейців, грузинів чи калмиків³², науковець наголошує при характеристиці переславсько-московських домовленостей на терміні «возз'єднання» і одночасно намагається підкреслити, висвітлюючи царську політику щодо України на так званій «давньоруській складовій»³³. При цьому автор доходить до геть неочікуваних висновків про те, що на зламі ХVІІ – ХVІІІ ст. на Гетьманщині не було ані мовного, ані етнічного, ані державного протиставлення Росії, а українці, окрім власної етнічної свідомості, зберігали ще й загальноросійську і не відрізняли себе від великоросів, орієнтуючись на православного монарха³⁴.

Можливо припустити, що, згідно з логікою співробітника РАН, ці твердження мають переконати читача у цілковитій безглузді антимазепинського виступу 1708 р., а одночасно підкреслити спільне походження українців і московитів, які у боротьбі зі шведами за радянським кліше лише зміцнювали «віковічну дружбу братніх народів». Радянське походження цієї ідеології цілком очевидне, а оскільки вона передбачала обов'язкову згадку ще й білорусів, не слід дивуватися, що у дослідженнях, присвячених Битві під Лесной, російський науковець і в білорусів знайшов поряд із етнічною загальноросійською свідомістю, що сприяла антишведським виступам білоруського населення і його розумінню у ставленні до застосованої московитами тактики спаленої землі³⁵.

Застосовуючи для знаходження в білорусів та українців загальноросійської свідомості однакові стилістичні пасажи, дослідник при цьому забуває навести посилання на джерела та наукові праці, які б могли підтвердити його припущення. Водночас В. Артамонов ніяк не згадує, а тим більше не спростовує дослідження дореволюційного історика В. Нечаєва, чия розвідка про зовнішню політику Петра Великого була вміщена в опублікованому до трьохсотліття дому Романових виданні «Три века», наголошував на цілковитій відмінності від московитів³⁶. Поза увагою дослідника опиняється і спеціально присвячена цьому питанню студія славетного візантиста та українця Ігоря Шевченка, і розвідки сучасних російських науковців Бориса Флорі та Алексея Лепатова. Останні були оприлюднені у 2001 році під час роботи круглого столу в Інституті слов'янознавства РАН. Солідаризуючися із висновками В. Нечаєва, сучасні дослідники також заперечують твердження В. Артамонова щодо наявності загальноросійської свідомості українців у ранньомодерну добу. Більше того, історики наголошують, що джерельна база дозволяє реконструювати уявлення про свідомість саме еліт, тож намагання приписати непривілейованим верствам позірну загальноросійську свідомість, існування якої поза увагою В. Артамонова не підтвержене джерелами, є безпідставним і ненауковим³⁷.

Заідеологізованість російського науковця при висвітленні проблем, пов'язаних із політичним статусом Гетьманщини щодо Московії та свідомістю мешканців козацької держави, істотно посилюється, коли останній вдається до відтворення біографії гетьмана І. Мазепи.

Гетьман Іван Мазепа як втілення «ідеального зрадника»

Навряд чи серед діячів української історії знайдеться ще одна постать, яка у пострадянській російській історіографії зображується частиною дослідників настільки непривабливо, як гетьман Іван Мазепа. У написаній на початку 2000-их біографії царя Алексея Михайловича російський історик Ігор Андреев лише раз, згадавши про особу правителя Гетьманщини, оповідаючи про виконувану ним місію до Криму у 1674, не зміг утриматись від коментаря про його душу, схильну до зради, навітьши

як приклад відступництва від Дорошенка, участь у поваленні Івана Самойловича та майбутню «зраду» Петра I³⁸.

Для мазепинського дискурсу в російському історіописанні тематика зради є ключовою. При цьому підхід до висвітлення цього питання можна поділити на два етапи. Перший був властивий для дореволюційної і радянської історіографії, де дослідники головну увагу концентрували на з'ясуванні часу, коли гетьман вирішив відступитися від царського престолу. Два головних підходи до висвітлення цієї проблеми були сформульовані ще у XIX ст. і належали Ніколаю Устрялову та Сергею Соловйову.

Н. Устрялов на сторінках «Истории Петра Великого» стверджував, що Мазепа шукав можливостей «зрадити» московську державу фактично від початку свого гетьманства. При цьому, на думку дослідника, перша така спроба припадала на початок царювання Петра I і була пов'язана із інтригою монаха Соломона³⁹. С. Соловйов підійшов до висвітлення цієї проблеми значно стриманіше, він хоч і охарактеризував гетьмана як представника зіпсованої генерації ненадійних черкас, готового через розрахунок легко зрадити присязі, тим не менш висловив припущення, що Мазепа «вмер би відданим слугою царським, якби доля не привела до російських кордонів Карла XII»⁴⁰. Пов'язуючи антимосковський виступ гетьмана І. Мазепи із петровськими нововведеннями за Північної війни, історик припускав, що гетьман почав замислюватися над «зрадою» після наради у Жовкві⁴¹. За радянських часів дослідники, згадуючи постать гетьмана, користувалися передусім виробленою точкою зору на нього Н. Устрялова або С. Соловйова, фактично не привносячи до цієї тематики чогось нового. Щоправда, в дослідженні про шведську навалу на Росію поважний радянський історик Євгеній Тарле висловив припущення, що таємну підготовку до зради І. Мазепа розпочав ще у 1701 р., а остаточно утвердився в своєму намірі вже у 1705 р.⁴² Про те, що задуми Мазепи розірвати із царським тронем слід відносити до 1701-1703 рр., можна також зустріти і в працях блискучого радянського славіста Владіміра Королюка⁴³. Втім, згадані припущення серед радянських російських істориків не дістали подальшого спрямованого висвітлення і наслідування.

У пострадянський час акцент істориків дещо змістився. Негативно реагуючи на повернення постаті гетьмана до пантеону українських національних героїв, частина російських дослідників почала зображувати гетьмана як людину, чийм політичним кредо була зрада. Одним із перших науковців, хто саме під таким кутом почав дивитися на обставини переходу Мазепи на бік Карла XII, був уже згаданий Ігорь Андреев. У опублікованій в 2001 р. розвідці під промовистою назвою «Мазепа Герой или изменник?» він заперечував ймовірність ідеалізації гетьмана, наголошуючи, що головними найбільш притаманними Мазепі рисами були егоцентризм, себелюбство, любов до влади, а також «безпринципність і нерозбірливість у досягненні мети». Дослідник наголошував, що Мазепа не знав почуття вдячності, а його життєвий шлях – це «нескінчений ланцюг зрад, інтриг та брехні»⁴⁴. Серед тих, кого гетьман увів у оману або зрадив, дослідник згадав зокрема Яна II Казимира, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Васілія Голіцина та Карла XII⁴⁵.

Наявна в оцінці гетьмана тенденційність, що спиралася на російську, а почасти і українську історіографічну спадщину XIX – XX ст., висловлена Ігорем Андреевим, була підхоплена і розвинута у розвідці поважного російського науковця співробітника РАН і одного з визнаних фахівців російської історії XVII ст. Геннадія Саніна. У статті, що була надрукована на підставі виголошеної на засіданні ІРІ РАН доповіді 1 квітня 2004 року і містила порівняльну характеристику Б. Хмельницького і І. Мазепи, дослідник відверто демонстрував свою неприязнь до постаті останнього⁴⁶. Мазепа звинувачувався у тому, що свою політичну кар'єру розпочав із політичної зради свого народу, Гетьманщини та Московії. Приводом для подібного звинувачення став той факт, що близько 1655 р., за підрахунками Г. Саніна, Мазепа став покойовим короля Яна II Казимира і в такий спосіб розпочав зближення із Річчю Посполитою. На думку автора, саме тоді, ймовірно, вперше у житті зрадив присязі, яку він знов таки, ймовірно, разом із киянами приніс у 1654 р. цареві Алексею Михайловичу перед московським посланцем Бутурліним⁴⁷. Як посланець Яна II Казимира у 1660 р. Ма-

зепи доклав своїх рук до переходу Юрія Хмельницького на бік Речі Посполитої під час Чуднівської епопеї. У 1666 р. під час антипольського повстання на правобережжі Мазепа зраджує Яна II Казимира і переходить на службу до Петра Дорошенка. Потім почергово Мазепа зраджує Петра Дорошенка, Івана Самойловича, царівну Софью та князя Васілія Голіцина, у 1708 р. Петра I і на останок робить спробу зрадити Карла XII.

Інтерпретація Г. Саніна, сперта насамперед на працю М. Костомарова, фактично була відтворена і в працях В. Артамонова. Втім, не бажаючи бути лишень ретранслятором чужих ідей і припущень, російський науковець істотно збагатив і доповнив доробок своїх колег. Так, наприклад, припущення Геннадія Саніна, що Іван Мазепа опинився при польському королівському дворі, зрадивши царській присязі у 1654 р., науковець перетворив на довершений факт. Здійснив він це, щоправда, не шляхом введення у науковий обіг нових джерел з РГАДА, а лишень застосувавши певні стилістичні зміни, ті речення, що містили припущення, перетворили на стверджувальні. Одночасно дослідник цілком самостійно виявив, що в часі між 1660, коли І. Мазепа начебто доклав рук до переходу на бік Речі Посполитої Юрія Хмельницького і зрадою Яна II Казимира у 1666 р., на той час королівський покойовий у 1661 р. «зрадив» також шляхтича Яна Хризостома Пасека, звинувативши його у спробі підняти рокошу в литовському війську⁴⁸.

Відкриваючи читачам і науковцям раніше невідомі обставини перебування майбутнього керманіча Гетьманщини при королівському дворі, співробітник РАН зазначав, що православний шляхтич проникся там ідеями польської мегаломанії і месіанізму. Саме при королівському дворі молодий І. Мазепа набув польської свідомості, внаслідок чого, вочевидь, ніколи не вдавався до критичних висловів щодо Речі Посполитої та потайки вважав московитів «варварами-схизматиками»⁴⁹. Значно далі, за свого колегу в РАН, В. Артамонов підійшов також при розкритті причин, які зумовили залишення молодим Мазепою королівського двору. Якщо Г. Санін, посиляючись на дослідження українського історика Тараса Чухліба та козацький літопис Самійла Величка, вбачав головну причину у прагненні доглянути за старим батьком і лише побіжно згадав про романтичну плітку, яку розпускав, аби скомпрометувати Мазепу його особистий ворог Я. Пасек, то Артамонов оповідання щодо пані Фальбовської виклав як доведений факт⁵⁰. Повторивши звинувачення щодо мазепинських зрад Петра Дорошенка, Івана Самойловича, князя Васілія Голіцина та царівни Софії, російський історик так захопився змалюванням гетьмана як «маститого перевертня», що, ймовірно, вперше в історіографії висунув звинувачення гетьманові у тому, що той через власний егоїзм і побоювання за життя, не попередив Карла XII про численні труднощі, з якими той міг зіткнутися під час походу на Москву⁵¹. Доводиться тільки дивуватися, чому в переліку «зрад» гетьмана, у обліку яких дослідник навіть заплутався, він не згадав «справу Соломона», прописану у науковому доробку Н. Устрялова та В. Шутога⁵². Адже до низки сюжетів, пов'язаних із нею, як, наприклад, згадка про подію 1691 р. Яна Окраси, дослідник у своїй творчості неодноразово звертався⁵³.

Вище наведені пасажі дають чимало цікавої інформації для аналізу тих змін, що зазнає російська історіографія у висвітленні постаті гетьмана І. Мазепи і обізнаності російських учених в українській минушині. Маємо відзначити, що донедавна російські науковці не зверталися до зображення молодих років Мазепи, залишаючи це питання на розгляд їх українських колег⁵⁴. Мізерна інформація щодо освіти Мазепи, наявна у роботах істориків аматорів та фахових дослідників XIX – XX ст., переважно зводилася до того, що знання він здобув у єзуїтів, вивчив кілька мов, число і найменування яких могли різнитися, молодість провів при королівському дворі і їздив на навчання до Європи. Деякі із цих сюжетів могли взагалі не згадуватися. Так, наприклад, Платон Бекетов оминув увагою перебування Мазепи при королівському дворі, в доробку Ніколая Устрялова, Ніколая Полевого, Веніаміна Бергмана не було зазначено про його навчання у Київському колегіумі і Західній Європі, а в праці поважного знавця біографії Петра Великого й історії Росії XVIII ст. Ніколая Павленка не йшлося про навчання майбутнього гетьмана у єзуїтів⁵⁵.

Натомість у українській історіографії з кінця XIX ст. юнацькі роки гетьмана по-

чали викликати посилену увагу науковців, що зумовлювалося не останньою мірою підняттям цього питання у гетьманській біографії, написаній Федором Уманцем⁵⁶. Через брак джерельної бази українські дослідники від кінця XIX століття і до сьогодні презентують читачам дещо різні відповіді на час, коли молодий Мазепа опинився при королівському дворі, як відбувалося його кар'єрне просування, у якому єзуїтському колеґумі він навчався, скільки тривали його студії у Європі тощо. Більше того, частина вітчизняних науковців і російський україніст Таїрова-Яковлева воліють повністю або почасти не вдаватися при висвітленні цих сюжетів до конкретної хронології. Серед тих же, хто у своїх працях зазначав приблизний час появи Мазепи при королівському дворі, Ф. Уманець, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич вважали, що це сталося до 1652 р.⁵⁷ Сучасна дослідниця Ольга Ковалевська, вочевидь підводячи перебування Мазепи при королівському дворі максимально близько до часу його європейських студій, вважає, що це сталося у 1655 – 1656 рр.⁵⁸

Враховуючи вище наведені припущення Г. Саніна, твердження В. Артамонова, що Мазепа опинився при королівському дворі саме після 1654 р., видаються нам вкрай контрверсійними. Що ж до звинувачення молодого шляхтича у зламанні клятви Алексею Михайловичу, то, перефразовуючи відомий афоризм, доцільно поставити питання, а чи була ця клятва? В історіографії є інформація щодо присяги Адама Мазепи, білоцерківським отаманом і батька майбутнього гетьмана, щодо останнього таких відомостей немає⁵⁹. За подібних обставин припущення, а тим більше твердження про присягу І. Мазепи, висловлене поважним співробітником РАН, представники якого часто дорікають своїм закордонним колеґам незнанням російських джерел, але самі демонструють голослівність, вже було піддано критиці, із боку перманентного опонента В. А. Артамонова, Т. Таїровою-Яковлевою⁶⁰.

У висвітленні сучасними російськими вченими сюжету щодо служби Мазепи при дворі Яна II Казимира що останню також трактовано як зраду. Дозволимо собі відзначити, що тут авторів підводить слабе знання українських реалій другої половини XVII ст. Можна також говорити про застосування дослідником до українського минулого лекал московської історії.

Для дітей козацької старшини навчатися на території Речі Посполитої чи перебувати при королівському дворі не було чимось надзвичайним. Як засвідчує знаний український археограф Юрій Мицик, пізніше за Мазепу при королівських Дворах Михала Вишневецького-Корибута та Яна III Собеського перебували сини гетьмана Михайла Ханенка та кошового Івана Сірка, а також небіж Павла Тетері Василь Іскрицький⁶¹. Попри козацьку революцію 1648 – 1657 років та Руїну, Річ Посполита залишалася для еліти Гетьманщини відкритим і притягальним світом, дверима до Європи, у які вона охоче спрямовувала своїх чад для науки та набуття виховання.

Нарешті не все так просто і з навчанням Івана Мазепи у єзуїтському колеґумі. Рання козацька літописна традиція, доволі детально зображуючи біографію гетьмана у творі Самійла Величка, нічого не переповідає про його навчання в єзуїтів⁶². Швидше за все традицію вбачати в гетьмані вихованця єзуїтів було започатковано російським істориком-аматором другої половини XVIII ст. Іваном Голіковим⁶³. В українську історичну традицію практика зображувати Мазепу вихованцем єзуїтів була впроваджена Дмитром Бантишем-Каменським⁶⁴, який був добре обізнаний із працями Голікова і використовував їх для написання «Истории Малой России» і творення власної мазепіани. З легкої руки саме Дм. Бантиша-Каменського відомості про учня єзуїтів Івана Мазепу міцно прописалися в українському наративі і до сьогодні є складовою частиною вітчизняної мазепіани. Серед українських науковців XIX – XXI ст. наявні розбіжності щодо визначення: у якому саме колеґумі Краківському, Варшавському чи Полоцькому навчався молодий І. Мазепа.

Нещодавно російський дослідник життєпису Мазепи Т. Таїрова-Яковлева взагалі припустила, щоправда без посилання на джерела, що майбутній гетьман, на відміну від Богдана Хмельницького, взагалі не навчався у єзуїтів, а був лише студентом Київського колеґуму⁶⁵. Врешті-решт сам В. Артамонов, спираючись на чужі припущення, також має труднощі із визначенням місця розташування єзуїтського колеґуму, де

навчався майбутній гетьман. У своєму виступі і подальших публікаціях 2008-2009 рр. він відряджає гетьмана до Варшави, а вже у своїй монографії 2009 р. – до Кракова⁶⁶. Парадокс ситуації полягає в тому, що дослідник, відправляючи Мазепу навчатися то до Варшави, то до Кракова, кожного разу посилається на одну і ту саму працю свого колеги Г. Саніна⁶⁷. Казусу додає той факт, що сам Санін у своїй розвідці жодним чином, ані на сторінці 75, на яку посилається В. Артамонов, ані в роботі взагалі, не згадав про навчання Мазепи в єзуїтів⁶⁸. У тексті Саніна, із посиланням на дослідження М. Костомарова, йшлося про те, що після навчання у *колегіумі* І. Мазепа був відсланий батьком до королівського двору. Парадоксально, але В. Артамонов саме згадку про колегіум, вочевидь, ототожнив із навчанням майбутнього гетьмана в єзуїтів. Історик, захопившись дискредитацією Мазепи, найімовірніше, випустивши із поля зору той факт, що і найкращий православний освітній заклад України, створений стараннями Петра Могили на середину XVII ст., також мав статус колегіуму – Києво-Могилянський колегіум, що лише клопотаннями Мазепи дістав статус академії.

Далі більше. Мазепа ніяк не міг докласти рук до переходу Юрія Хмельницького на бік речі Посполитої у 1660 р., хоча б тому, що не мав політичного впливу ані в Варшаві, ані в Чигирині. Від 1659 до 1663 р. він просто виконував королівські дипломатичні доручення як посланець, а не дипломат на кшталт Казимира Беньовського. Що ж до причин укладання Юрієм Хмельницьким у 1660 році Слободищинського трактату, то досліднику було б значно доречніше пояснити його причини козацьким невдоволенням умовами Переяславської угоди 1659 р. Вагомим каталізатором також виступали незграбна царська політика щодо Гетьманату, сперта на прагнення розмовляти зі старшиною із позиції сили, а також особистісний конфлікт у взаєминах гетьмана Юрія Хмельницького та київського воеводи Василія Шереметьєва⁶⁹. Усі ці причини, викладені у доробку вже згадуваної Т. Таїрової-Яковлевої, В. Артамонов мав би знати, тим більше що його бачення перебігу Руїни дослідниця на початку 2000-их вже критикувала⁷⁰. Втім, захопившись очорненням постаті гетьмана, дослідник усіяло оминає увагою будь-які факти, що суперечать його задуму.

Найбільшим виявом консерватизму і неадекватного ставлення до предмету дослідження нам видається сприйняття за чисту монету легенди щодо амурних пригод Мазепи із пані Фальбовською. У працях російських істориків XIX – XXI ст. ця історія наведена у спогадах Яна Хризостома Пасека і використовувалася на підкреслення виявленої ще у молодості похитливості і аморальності Мазепи та пояснення, чому він залишив королівську службу. Втім, навіть неприхильний до гетьмана Г. Санін, вбачає у ній лише плітку⁷¹.

Дозволимо собі відзначити, що в історіографії вже давно існує критичне ставлення до творчості Я. Пасека, про який російський науковець не міг не знати⁷². Маючи чималий літературний хист, Пасек за життя був, за твердження польського історика Владислава Чаплинського, «склочник зі склочників»⁷³. На сторінках своїх мемуарів він охоче мстився за допомогою власної уяви усім, кого недолюблював. Серед тих, на кому Я. Пасек гострив своє перо, були і польська королева Марія Людовіка, і молодий Іван Мазепа⁷⁴. Останнього він спочатку позбавив спадкового шляхетства, а потім змусив у ролі викритого і побитого коханця мчати у чім мати народила на коні, до якого він був прив'язаний⁷⁵. Про те, що ця історія є мало правдоподібною і у ній відчувається звернення її автора до міту про Іполіта і Федру, відзначав зокрема і Т. Мацьків⁷⁶. З працями останнього В. Артамонов хоч і обізнаний, як засвідчує бібліографія його розвідок, втім використовує їх вкрай вибірково: для наведення посилань на якийсь конкретний факт.

Небажання враховувати науковий доробок інших й ігнорування нововідкритих документів, навіть якщо вони походять із РГАДА, призводить до того, що російський науковець хоч і не так кричуще, як його колега Г. Санін, додає Мазепі кількість міфічних зрад, роблячи його одним із головних винуватців у поваленні І. Самойловича⁷⁷. Подібне тлумачення відверто суперечить висновкам, нещодавно проведеним із цієї проблеми дослідженням Т. Таїрової-Яковлевої. Останні свідчать, що у старшинській змові проти І. Самойловича малозаможний і не впливовий серед старшини Мазепа

відігравав роль статиста, а перша скрипка у створенні старшинського доносу та поваленні гетьмана належала генеральному писареві Василю Кочубею⁷⁸.

Приписувати Мазепі зраду гетьмана П. Дорошенка також недоречно. У реаліях ранньомодерного часу, про що свідчить зокрема шотландський найманець Патрик Гордон, перехід полонених на службу до тих, хто їх полонив, було справою буденною, яка мала певний ритуал. Останній зокрема передбачав для полоненого цілковите право переходу на службу до того, хто його полонив, у разі, якщо попереднє командування полоненого не викупляло⁷⁹. П. Дорошенко не викупляв Мазепи, то ж той міг і мав особисто подбати про своє подальше життя та існування.

Серед перелічених автором звинувачень згадано, що Мазепа зрадив також Софью і Голіцина, не підтримавши їх під час Нарішкінського перевороту у серпні 1689 р.⁸⁰. Теза відверто алогічна, адже, судячи із посилань на біографію Мазепи вже не раз згаданого поважного петербурзького українця, В. Артамонов визнає зображену Т. Таїровою-Яковлевою трактовку подій усунення Мілославських і ту роль, яку в ній відіграв гетьман⁸¹. Відтак незрозуміло, чому автор лишає поза увагою той факт, що гетьман ніколи не був прихильником Софії та Голіцина і ще до перевороту мав контакти із представниками Нарішкіних.

Складається надзвичайно парадоксальна ситуація. Для того, щоб довести правдивість власних звинувачень проти гетьмана, історик мав би вдаватися до поглибленого вивчення історії Гетьманщини та козацько-московських взаємин, натомість він вдається до повторення антимазепинських штампів, які намагається посилити посиленням на праці, що ці штампи спростовують.

Аби бути переконливим, дослідник доволі часто вдається до проведення порівнянь гетьмана із різноманітними історичними персоналіями пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Цей метод доволі ефективний для переконання читача у правильності авторського погляду щодо Мазепи вже неодноразово застосовувався як зі знаком плюс, так і зі знаком мінус. Найбільш вдало щодо впливу на українську історіографію, зокрема, і сучасну, у позитивному аспекті він був застосований у XIX ст. російським істориком німецького походження Александром Брікнером. У написаній ним «Истории Петра Великого» дослідник співставив союз гетьмана із Карлом XII із аналогічним союзом молдавського господаря Дмитра Кантемира із Петра I, а також порівняв прагнення Мазепи врятувати державність Гетьманщини із аналогічними прагненнями Паткуля щодо Лівфляндії⁸². Може здатися дивовижним, але порівняння Брікнера ще й досі застосовується українськими науковцями частіше, ніж посилання на класичну роботу О. Субтельного щодо протистояння еліт Центрально-Східної Європи закордонним абсолютизмам.

Утім, повернемося до досліджень В. Артамонова. У системі координат російського науковця метод порівняння, який дослідник використовує відверто поверхово, має підвести читача, насамперед російського, до думки про безглуздість вписування Мазепи до когорти героїв, які обстоювали на зовнішньополітичній арені інтереси своєї Батьківщини.

Відмовляючи Мазепі у міцній волі, мужності, державницькій енергії та хисті полководця, російський науковець відзначає, що гетьмана не можна поставити в одну ланку із постатями героїв, які відкрито кидали виклик пригнобленим і боролися, не шкодуючи власного життя, на кшталт героїв російського наративу Дмитрія Донського, Петра Великого, Александра Меншикова, албанця Георга Скандеберга, молдавського господаря Стефана III великого, угорських Яноша Хуньяді, Матяша Хуньяді Корвіна Ференца II Ракоци, гетьмана Богдана Хмельницького, донського отамана Степана Разіна, фастівського полковника Семена Палія, кошового Костея Гордієнка чи бахмутського отамана Кіндрата Булавина⁸³. Максимум, на що може розраховувати І. Мазепа, це на співставлення із валахським господарем Константином Бринковяну, який відзначився культурним будівництвом, і молдавським Дмитром Кантеміром, а втім, історик більше воліє порівнювати гетьмана із підступним себаритом Августом II Сасом або посереднім полководцем, рівня полковника, великим литовським гетьманом Міхалом Вишневецьким⁸⁴.

Найпотужнішою складовою порівняльної стратегії від В. Артамонова вочевидь є співставлення Мазепи з Петром І. Наведемо розлогу цитату дослідника: «На відміну від Петра І знайомство з Європою не надихнуло його (Мазепу. – Авт.) на військові та адміністративні перетворення. Мазепа був зацікавлений у розповсюдженні чуток, що цар наче має намір повернути козаків на солдат і навчати їх стройовому вишколу, щоб «швидше народ призвести до хитання»⁸⁵. Відвертий пієтет до царя і зневага до гетьмана у наведеному пасажі так само очевидні, як і небажання дослідника занурюватися у деталі української історії.

Звичайно масштаб реформаторської активності Петра І затьмарює Мазепині зусилля із налагодження сталої фінансової системи, намагання упорядкувати соціальну структуру суспільства Гетьманщини та здійснити помірковану реформу козацького війська. Втім останні мали місце і якщо не були завершені, то не останню роль у цьому відіграли Велика Північна війна і небажання гетьмана здійснювати перетворення на Гетьманщині у рідчизні імперського будівництва, здійснюваного царем-реформатором. Усі ці нюанси, прописані у працях О. Субтельного, О. Сокирка і Т. Таїрової-Яковлевої, російський науковець або ігнорує, або заперечує. Намагаючись дивитися на постать гетьмана крізь призму імперських мітів, він і постаті для порівняння добирає відповідним чином.

При цьому вчений відверто не враховує ті факти, що хоча обрані ним постаті російської історії і є «батьками-засновниками» Російської державності, втім їх біографії також мають епізоди, що ставлять під сумнів притаманності їм міцної волі чи полководницького хисту. Щоб не бути голослівним, дозволимо нагадати, що, діставши відомості про похід Тохтамиша на Москву, Дмитрій Донской полишив Москву та втік до Костроми, а оборону міста за відсутності князя узяв на себе литовський князь Остей⁸⁶.

Що ж до Петра І, то останній також мав у своїй біографії непривабливий епізод із залишенням у 1700 р. напередодні бойового зіткнення з армією Карла XII власного війська під стінами Нарви⁸⁷. Цікаво, що у «Истории Свейской войны» цар пояснював свої вчинки у той спосіб, що він мав намір прискорити відправку до Нарви із Новгороду нових полків, а також мав зустрітися для переговорів із Августом II Сасом⁸⁸. Дозволимо собі зазначити, що наведене пояснення дуже схоже із діями гетьмана під час вирушення із Батурина у 1708 році, про що зазначимо нижче.

Своєрідні трактування причин «зради»

Доволі скептично реагуючи на наявні в сучасній україністиці, зокрема і в праці Т. Таїровою-Яковлевої, причини, що спонукали гетьмана до антимосковського виступу, дослідник утім не наводить власної, цілісної системи заперечення, яка б спиралася на джерела і містила історіографічну дискусію. Натомість учений або вдається до виголошення уривчастих тез, або вкотре постулює історіографічні міти. Прикладом першого, зокрема, може бути авторське намагання спростувати, що однією з причин, які зумовили гетьманський виступ у 1709 р., було небажання Петра І сприяти закріпленню за Гетьманщиною земель Правобережжя. З цього приводу на сторінках своїх досліджень історик постулює наступне:

Московська дипломатія здійснила прагнення українців і об'єднала у 1704 – 1712 рр. лівий і правий берег Дніпра.

У козацької старшини були плани щодо приєднання Правобережжя до Гетьманщини.

Готуючись до втечі, Мазепа перемістив свою скарбницю до Білої Церкви⁸⁹.

Наведена інформація є вкрай мізерною і не становить цілісної картини. Вона не пояснює ані ролі, яку московська дипломатія відіграла у оформленні політичного поділу Гетьманщини у 1667 р. і 1686 р. за Андрусівським перемир'ям та Вічним миром, ані викладу і аналізу гетьмансько-царських суперечностей щодо долі Правобережжя після 1704 р., у контексті царських намагань утримати на своєму боці сандомирян ціною повернення Правобережжя Речі Посполитій.

Звинувачуючи Мазепу в тому, що той перевіз частину скарбів до Білої Церкви,

маючи далекоглядні плани зрадити царя, дослідник абсолютно не бере до уваги, що цей крок варто насамперед розглядати в контексті не московської зовнішньої політики, а державного будівництва Гетьманщини. Як відомо, після опанування Правобережжя Мазепа вдавався до адміністративних перетворень, що мали на меті зміцнення і розбудову полкової системи Правобережжя, а отже, свідчили про його наміри утримати новоприєдані землі в складі Гетьманщини. Переведення частини військової скарбниці до Білої Церкви, що мала стати новим політичним центром Правобережжя в складі Гетьманщини⁹⁰, за подібного стану справ цілком логічне.

Маємо відзначити, що постійно намагаючись очорнити Мазепу, дослідник вперто не згадує про малопривабливі факти з біографії царя-реформатора. Мова йде про готовність останнього за посередництва у переговорах зі шведами надати герцогу Мальборо на вибір Київське, Володимирське чи Сибірське князівства. Наведений приклад є добре відомим В. Артамонову, адже він сам писав про нього ще наприкінці 80-х рр. XX ст.⁹¹, досить промовисто свідчить про вкрай своєрідне ставлення Петра I до своїх обов'язків щодо Гетьманщини, передбачених зокрема «Коломацькими статтями» 1687 р.

Доволі хаотично заперечуючи наміри Петра перенести на Гетьманщину модернізаційні перетворення за московським зразком і підкреслюючи, що приписувані цареві наміри перетворити козацькі полки на регулярні, не відповідає дійсності, бо цього таки не здійснили, дослідник вкотре ухиляється від детального розгляду і проблемної дискусії з цього питання.

Одночасно один раз проголосивши гетьмана полонофілом, російський дослідник вкотре намагається це довести, звернувшись до положень праці Густава Адлерфельда. В останній, як відомо, міститься інформація про укладені в травні 1708 р. таємні угоди гетьмана із Карлом XII та Станіславом Лещинським, зміст яких передбачав окреслення плану майбутніх бойових дій проти військ Петра I та повернення Гетьманщини під зверхність Речі Посполитої. За радянських часів звернення до положень цієї угоди було одним із улюблених прийомів істориків, що працювали в імперській парадигмі, аби довести гетьманський намір «запродати Україну до лядської неволі».

Прагнучи довести абсурдність занесення Мазепи до сучасного пантеону національних героїв, російський історик, охоче скориставшись із неї, наводить у своїх працях розлогі міркування: «Мазепа не мав наміру виводити Гетьманщину на рівень незалежної держави, але переходив під владу шведського сателіта Лещинського, зраджуючи інтереси українського народу». Пафосно стверджуючи, що ідея політичної незалежності Гетьманату («незалежної і соборної козацької України») помилково переноситься українськими істориками з XX – XXI ст. на століття XVIII ст.⁹², науковець власні твердження підкріплює висновками українського академіка Петра Толочка. Останній у власній статті, написаній ще у 90-х рр. XX ст., стверджував, що в жодного гетьмана не було програми державної самостійності і всі вони орієнтувалися на «комплекс підданства»⁹³.

Той факт, що поважний археолог П. Толочко зберігає у своїх поглядах на українське минуле пієтет до його русоцентричного бачення, досить добре демонструє і написана ним для російського часопису «Родина», тематично присвяченому Полтавській битві, стаття. Її текст містив неприховане неприйняття урочистостей з нагоди 300-річчя мазепинського повстання, критику за їх проведення на адресу тодішнього президента В. Ющенка, негативну оцінку постаті гетьмана та емоційні заперечення гетьманської візії в працях Т. Таїрової-Яковлевої⁹⁴. У своїх підходах до вітчизняного минулого досвідчений археолог багато в чому солідаризується із російським фахівцем з мілітарної історії. Як наслідок, В. Артамонов у своїх працях неодноразово покликається на розвідку П. Толочка і схвально згадав про нього у інтерв'ю газеті «Красная звезда»⁹⁵.

Забагато уваги приділяючи критиці сучасних інтерпретацій щодо державницького чинника в мотивації гетьманського повстання 1708 р., дослідник демонструє не лише ідеологічну зашореність, але й відверто поверхове ставлення до проблеми. Перше, що впадає у вічі, то це приписування Густаву Адлерфельду, придворному літописцю

Карла XII, викладу тексту таємних договорів, начебто укладених у травні 1708 р⁹⁶. Текст угоди був справді опублікований сином Г. Адлерфельда у написаному його батьком життєписі Карла XII, але містився серед частини, складеної анонімним майором. У ХХ ст. шведські історики ідентифікували його як секретаря королівської похідної канцелярії Петра Шоенстрема⁹⁷.

Молодший Адлерфельд переказав тексти П. Шоенстрема досить вільно. Тоді як у первісному джерелі йшлося лише про одну угоду під назвою «Союз короля Карла XII, короля Станіслава і полководця Мазепи», то Адлерфельд перейменував його на «Альянс між Польщею та Мазепою», поділив текст Шоенстрема на підпункти і стилістично виклав таким чином, що дослідники, які працювали із його книгою, як наприклад М. Костомаров, вважали, що мав факт укладання двох угод. Варто відзначити, що відмінності між положеннями, викладеними у праці Адлерфельда і в реляції Шоенстрема, стали відомі ще у 1915 р., коли оригінал був виявлений Галендорфом у бібліотеці університету м. Упсала. У 30-40-х рр. ХХ ст. про це писав зокрема український історик Борис Крупницький⁹⁸. Звідки постає риторичне питання: чому сучасний російський дослідник не врахував ці нюанси?

Так само незрозуміло: чому науковець хоча б стисло не відстежив зміни в українстичних студіях до викладеної Шоенстромом інформації, адже серед дослідників, які зверталися до цієї проблеми, погляди на неї від ХІХ ст. і до сьогодні різко змінилися. Якщо Микола Костомаров та Микола Андрусак погоджувалися із тим, що союз Мазепи із Станіславом Лещинським справді мав місце, то вже Олександр Оглоблин та Теодор Мацьків вбачали у ньому лише політичний інструмент для налагодження прямих контактів із шведським королем і захист Гетьманщини від військової і політичної Руїни⁹⁹.

Український історик Богдан Кентржинський, учень Б. Крупницького, який найплідніше з українських науковців працював у шведських архівах, вважав, натомість, що таємна угода І. Мазепи із С. Лещинським належить до царини легенд. Легенд, створених польською пропагандою у 1705-1708 рр.¹⁰⁰ Значний скепсис щодо існування таємної угоди висловили також сучасні дослідники С. Павленко та Т. Таїрова-Яковлева.¹⁰¹ Від себе зазначимо, що подібне звернення і науковий розгляд аргументів опонентів, які фахово займаються ранньомодерною історією України, був би доречнішим за апелювання до авторитету П. Толочка, що зробив собі наукове ім'я на дослідженнях Київської Русі.

У цьому контексті напади В. Артамонова на українських науковців та звинувачення їх у презентизмі є кумедними, адже першими, хто відзначили Мазепинське прагнення до незалежної держави, були його сучасники: Пётр І, Александр Меншиков, Гнат Галаган¹⁰². Навряд російському науковцю це невідомо, але від самого початку, вдавшись до тенденційного викладу свого погляду на Мазепу, дослідник досить успішно перетворив свої розвідки на збірку історіографічних мітів, аналізувати і спростовувати які він вочевидь не має жодного наміру.

Реконструкція взяття Батурина

Одним з небагатьох сюжетів у дослідженнях В. Артамонова, що містить певну новизну, є висвітлення штурму та взяття московськими військами князя А. Меншикова гетьманської столиці Батурина.

У російській історіографії донедавна цей сюжет не привертав спеціальної уваги дослідників¹⁰³. Згадуючи про нього, побіжно історики стисло констатували, що, здобувши гетьманську столицю, Меншиков позбавив шведів зручних зимових квартир та можливості поповнити військові і продовольчі запаси, потреба у яких суттєво зростала, особливо з огляду на розгром корпусу Левенгауптана та захоплення військами Петра І обозу, що цей корпус супроводжував. Українська складова цих подій російських дослідників цікавила значно менше. Вони часті відзначали, що знищення гетьманської столиці придушило одне із вогнищ опору і завадило розгортанню мазепинського повстання, але на відміну від української історіографії, де батуринська трагедія поряд із лебединською експедицією зображувалися як ключовий фактор

злякування населення Гетьманщини, російські науковці майже не звертали увагу на аспект загибелі цивільних, що мало місце під час і після штурму Батурина.

Згадуваний побіжно цей епізод Великої Північної війни на Гетьманщині майже ніколи не діставав детального висвітлення під мілітарним кутом зору. Відтак той факт, що В. Артамонов є дослідником, у колі інтересів якого мілітарна історія посідає поважне місце, дозволяв припустити, що науковець, вдаючись до реконструкції, закрий цю лакуну, ввівши у науковий обіг нові джерела та факти. Насамперед з'ясуванню підлягали чисельність протиборствуючих сторін, порівняння їх вишколу, озброєння, порівняння бойового досвіду, наведення стислих біографічних даних щодо командуючих обох ворогуючих сторін, нарешті підрахунок втрат і оцінки наслідків бойових дій.

Далеко не всі з цих сюжетів йому вдалося розкрити і з'ясувати. Почнемо із обрахунку чисельності протиборствуючих сторін. Наявні у розпорядженні А. Меншикова під час штурму сили історик обраховує біля 9 тисяч драгун і 3 тисячі піхоти, а також незначну кількість калмиків. Чисельність військ приводиться із врахуванням втрат, які зазнали вояки світлішого та Боура в битві під Лесной¹⁰⁴, але при цьому поза увагою В. Артамонова опиняються війська, що перебували під Батурином на чолі із київським воєводою Дмитром Голіциним.

Із корпусом Меншикова київський воєвода об'єднався під Меною і мав, згідно із царським наказом, із московськими стрілецькими полками і пристойною артилерією рухатися в гліб України. Вітчизняний дослідник С. Павленко, що доклав чимало зусиль, аби реконструювати батуринську епопею, спираючись на оприлюднені Б. Крупницьким відомості з нотаток полковника Нільса Ілленштїєрні, який визначив чисельність війська Д. Голіцина у 5 тисяч осіб¹⁰⁵. Ці ж відомості королінця про чисельність сил київського воєводи із відзначенням їх значущості для захоплення гетьманської столиці навела у своїй праці і Т. Таїрова-Яковлева¹⁰⁶. Заперечуючи змальовану С. Павленком картину оборони Батурина і піддаючи критиці його ставлення до джерел¹⁰⁷, російський науковець мав би якось висвітлити це питання у своїх працях, натомість воно залишилося без уваги.

Щодо чисельності батуринської залози, то її дослідник визначає почасти посиляючись на праці С. Павленка. Відтак, сили оборонців гетьманської столиці становили 4 полка сердюків (2-2,4 чоловік) і кілька полків городових козаків. Ухиляючись від самостійних розшуків щодо з'ясування кількості оборонців міста, Артамонов укотре демонструє надзвичайну винахідливість у порівнянні військового досвіду супротивників. Замість наукового аналізу і порівняння вишколу супротивників, що робилося науковцем при описі інших баталій за участю шведського і московського війська, на кшталт Калішу, Лесной чи Полтави, історик вкотре вдався до белетристичних пасажів. Останні легко дозволяють російському науковцю вирішити низку завдань як то:

піддати критиці припущення українського історика Ш. Акїчева, що у 1708 р. батуринці на чолі із полковником Чечелем і Фрідріхом Кенігсеком могли повторити долю конотопської залози на чолі із Григорієм Гуляницьким у 1659 р.;

довести неспроможність найманців і козаків відбити штурм професіоналів, вкритих лаврами переможців шведів при Каліші, Добром, Раєке та Лесной;

наголосити на безпорадності батуринських гармашів, які начебто через слабкий вишкіл і темряву під час штурму вели не ефективний вогонь по московитам;

наголосити на незрівнянно вищому військовому досвіді А. Меншикова у порівнянні із його опонентами Фрідріхом Кенігсеком та Дмитром Чечелем.

Відзначимо, що більшою чи меншою мірою дослідник у своїх працях висвітлює військовий шлях та наводить характеристику найбільш ушлявлених полководців шведської армії Карла XII, московської Петра I, військ Речі Посполитої і навіть керманіча Гетьманщини І. Мазепи. Однак батуринському командуванню у цьому плані не пощастило. Дослідник не навів жодного факту з їх багатой біографії, які зокрема свідчили, що і Чечель, і Кенігсек мали поважний військовий досвід. Д. Чечель, зокрема, брав участь у кримських походах 1687 і 1689 рр., обороні таванської фортеці 1696 р., ліфляндських кампаніях 1700-1701 рр. та обороні Печорського монастиря 1701 р.¹⁰⁸. Що ж до Ф. Кенігсека, то останній, обіймаючи уряд генерального гармат-

ного осавула, відзначився у 1702 р. зорганізувавши ефективний обстріл Бихівської фортеці¹⁰⁹.

Ігноруючи факти з військової біографії командуючих батуринською залогою, між іншим, доступних автору у дослідженнях О. Сокирка та С. Павленка, російський фахівець з військової історії тим не менш спробував їх охарактеризувати. Тож сердюцький полковник Д. Чечель зажив в очах автора характеристики «недолугого полковника», а генеральний гарматний осавул Ф. Кенігсек – «чесного саксонського слугаки»¹¹⁰. Можна тільки гадати, що саме брав автор за критерій оцінювання і чому одного з командуючих поставив нижче за іншого.

Виявляючи зверхнє ставлення до керманців залоги, дослідник так само зверхньо і негативно відгукнувся про стан фортифікаційних укріплень Батурина. Оцінюючи, спираючись на донос Василя Кочубея від 1707 р., доволі низько стан фортифікаційних укріплень і зазначаючи, що розмірами гетьманська столиця поступалася Глухову, Ніжину, Чернігову, Полтаві¹¹¹, дослідник залишає без уваги свідчення, що у 1708 р. в місті велися роботи із відновлення фортифікаційних споруд. Без уваги і коментарів залишилися і наявні у творах С. Павленка твердження, що за розміром фортифікаційні укріплення гетьманської столиці були значно більші за відповідні у Ніжині чи Переяславі¹¹².

Одному із ключових елементів військової реконструкції – з'ясуванню кількості гармат – дослідник взагалі приділив украй мало уваги. В одному реченні, позбавленому покликань, науковець відзначив, що у розпорядженні міської залоги було 70 гармат, зокрема і великого калібру, тоді як у московитів були лише 2-3 фунтові гарматки без зазначення їх кількості¹¹³.

Досить поверхово підійшовши до з'ясування чисельності, озброєння та вишколу протиборствующих сил, дослідник перейшов до опису штурму Батурина царськими військами. Презентуючи останній як блискавичну військову операцію і критикуючи реконструкцію С. Павленка, насамперед у питанні про кількість штурмів, чи мали місце бої на батуринських мурах, чи розташовувалися батареї гетьманців на дзвіниці церкви Живоначальної Троїці, способі здобуття міста¹¹⁴, дослідник для обґрунтування свого бачення здобуття Батурина вводить надзвичайно мало джерел, відсутність яких прагне компенсувати власними припущеннями.

Взагалі джерельна складова є однією з найбільш вразливих у висвітленні В. Артамоновим батуринської епопеї. Оповідаючи про останню, науковець, окрім вже раніше введених у науковий обіг джерел і фактів, прагне свої висновки підкріпити посиланнями на ще дві праці. Перша – це виявлений ним у Стокгольмі в 2005 р. переписаний на чисто уривок про взяття Батурина, який, за припущенням російського науковця, був складений за спогадами А. Меншікова, але не увійшов до жодної редакції «Истории Свейской войны»¹¹⁵. Друга – книга уславленого англійського романіста XVIII ст. Данієля Дефо, присвячена історії царювання Петра I. Намагання використати цей твір як джерело навряд виправдано. Як зазначав один із закордонних фахівців з мазепинської доби Т. Мацьків: «неупереджена історія» Петра I була написана правдоподібно на замовлення, «Дефо не був ні у Швеції, ані в Росії, його книжки мають радше публіцистичну, ніж наукову чи джерельну вартість»¹¹⁶.

Сам російський науковець, будучи обізнаний із дослідженнями Т. Мацьківа і відзначаючи у роботі Д. Дефо фактографічні невідповідності, на кшталт завищеної чисельності військ, задіяних у батуринській операції¹¹⁷, тим не менш використав положення з праці автора «Робінзона Крузо» для власної реконструкції взяття Батурина. Доцільність подібного кроку вочевидь є сумнівною, особливо, якщо звернутись до методу критики джерел, який історик обґрунтовано застосовує щодо публіцистичних творів Петра Крекшина або, контрверсійно, до такої пам'ятки, як «Історія русів»¹¹⁸, але цілком зрозумілою в контексті намагання автора представити здобуття міста блискучою операцією московського війська.

Безпосередньо перебіг бойових дій у висвітленні В. Артамонова виглядає наступним чином. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1708 р. до Батурина проник посланець від гетьмана, який сповістив залогу, що шведська армія вже на підході. Ця відомість,

із якою був ознайомлений увесь гарнізон, викликала піднесення серед мазепинців і спричинила відкриття гарматного вогню по передмістю, де розташувалися московіти. Покладаючи саме на полковника Чечеля, за наказом якого був відкритий вогонь, відповідальність за початок бойових дій¹¹⁹, автор, прагнучи змалювати останній блискавичною операцією, фактично ігнорує низку аспектів, з'ясування яких є прямим обов'язком військового історика.

Так, залишається не зрозумілим, скільки батарей московитів діяло проти міста: одна, як вказує В. Артамонов, чи три за Д. Дефо. Вище ми вже зазначали, що, не з'ясувавши кількість гармат, наявних у вояків Меншикова, науковець вказував, що вони були малих калібрів, але, описуючи штурм, дослідник дещо собі заперечив. Зазначаючи, що московські батареї бомбардували фортецю і робили пролом у мурах, він побіжно відзначив, що кількість російських гармат і їх потужність ще й досі належать до нез'ясованих питань.

Далі більше, вказавши, що під час штурму нападники опинилися перед фактом, що підготовлені ними штурмові дробини закороткі, В. Артамонов припустив, що це не завадило штурмуючим, адже за його інтерпретацією вони сильним вогнем розігнали захисників і опанували мури. Окрім того, що в наведеному пасажі наявний відвертий алогізм, бо так і незрозуміло, як можна було здобути мури із замалими для цього дробинами, авторські припущення про щільний вогонь нападаючих, і вочевидь цілковиту пасивність оборонців, дозволяє припустити, що у зображенні штурму автор вдався до сумнівних методів Аристокбула.

Однак перейдемо до питання, що ж стало причиною здобуття Батурина. В українській, а почасти і російській історіографії цей сюжет пов'язують зазвичай із зрадою прилуцького наказного полковника Івана Носа, який вказав московітам підземний хід, скориставшись із якого, вони проникли до міста. Натомість В. Артамонов вважає цю інтерпретацію нісенітницею, якій повірив М. Костомаров та низка інших дослідників, і пропонує на розсуд читача власні пояснення щодо здобуття міста військами світлішого. Згідно із автором вони могли потрапити у місто трьома способами. По-перше, через пролом у стіні, спричинений російською артилерією, про що писав Д. Дефо, по-друге, через одні з воріт, які, як припускає автор, могли відкрити батуринці, по-третє, через здобуття стрільцями Анненкова берегових воріт. У цьому разі, як відзначає російський фахівець з воєнної історії, нападники по «взвозу» увірвалися у центр міста, але «дивлячись з боку можна було припустити, що з ритвини-лощини вони підіймалися наче з-під землі»¹²⁰.

Усі три із згаданих способів здобуття міста безсумнівно покликані уславити військовий хист А. Меншикова та славу новоствореної Петром армії, втім мають мало спільного із реконструкцією минулого. Значно більше вони вносять у подальше постулювання і зміцнення численних мітів, які у різний час історична наука породжувала щодо батуринських подій. Наслідуючи своїх попередників, В. Артамонов протиставляє невдалу оборону гетьманської столиці героїчному захистові відданих цареві гарнізонів Веприка і Полтави¹²¹. При цьому дослідник неодноразово висловлює припущення, що оборону міста здійснювали насамперед сердюки, а селяни, що укривалися у місті, міщани та реєстровці не бажали битися проти московитів і намагалися ухилитися від бою¹²².

Йдучи значно далі за Є. Тарле, який припускав, що міщани під час штурму не чинили опору московітам¹²³, сучасний російський історик взагалі вважає, що вони могли посприяти нападникам, відчинивши ворота, а козаки прилуцького полку допомогли московітам розправлятися із сердюками¹²⁴. Позбавлені опертя на джерела міркування дослідника є виявом неприхованої «імперської візії». У сучасній російській історіографії вже існують роботи, дотичні насамперед гетьманства Івана Виговського, автори яких, висвітлюючи Конотопську битву 1659 р., завзято намагаються мінімізувати або й поставити під питання участь у ній козаків¹²⁵. Тож у дослідженнях В. Артамонова ми спостерігаємо, як схема, вже прописана щодо подій середини XVII ст., переноситься на початок XVIII ст.

Одним із ключових елементів батуринської епопеї є сюжет, пов'язаний із заги-

беллю цивільних і стратою полонених. В україністиці ці події висвітлюються саме як один з елементів царської політики залякування Гетьманщини. Подібним чином вони сприймалися і петровською адміністрацією. Однак сучасний російський дослідник і тут висловлює низку зауважень, які пропонують нову трактовку подій.

Визнаючи, що після того, як московські війська увірвалися у місто, останні почали вбивати цивільних, дослідник поклав усю відповідальність за цей факт на ... сердюків. Згідно із автором, останні, рятуючись із захопленого міста, не дали сигналу – вдарити «шамад» – барабанний сигнал про здачу міста, наразивши у такий спосіб батуринців на небезпеку. Далі, переповідаючи зміст Лизогубівського літопису, до якого зверталися ще науковці XIX ст., зокрема і Олександр Лазаревський, сучасний дослідник відзначив, що хоча Меншиков і наказав зупинити побиття мешканців міста, тим не менш велика їх частина, будучи наляканими, намагалася сховатися у будівлях і льохах, а відтак загинула у вогні і диму, коли царські війська підпалили місто¹²⁶.

Прагнучи обстояти образ «доброї імперії» та заперечити наявні в україністиці трактування батуринських подій як акту політики залякування на Гетьманщині, дослідник наголошує на тому, що вчинок Меншикова почасти був спонтанний і цілком може бути списаний на жахи війни. Останнє дослідник здійснює шляхом порівняння загибелі гетьманської столиці із масштабнішими картинами паціфікації Дону у 1708 р. та наводячи численні приклади зі світової історії від часів Античності до Другої світової війни. Піддаючи критиці спроби українського історика С. Павленка окреслити кількість жертв Батуринського погрому в 11-14 тисяч чоловік, російський вчений наголошує, що усі розрахунки приросту батуринського населення, на які спирається український дослідник, є приблизними і потребують ретельної перевірки. До останньої він, щоправда, не вдається, залишаючи питання відкритим. Те саме стосується і визначення втрат, які зазнали війська Меншикова при штурмі гетьманської столиці. Дослідник заперечує цифри, наявні у спогадах королінців про 3 тисячі забитих під час штурму московитів, однак зазначаючи, що на сьогодні не має відомостей щодо точної цифри загиблих, він навіть не намагається їх якось вирахувати¹²⁷.

Завзято спростовуючи також тезу, що знищення Батурина негативно позначилось на подальшому розгортанні мазепинського виступу, науковець обстоює думку, що сучасники сприйняли цю подію як буденність війни, а проголошена царем амністія нейтралізувала старшинську змову Мазепи¹²⁸. Наведені твердження, як і низка інших, не можуть бути розцінені інакше як контрверсійні, адже на підтвердження своєї тези про те, що гибель Батурина була військовою буденністю, дослідник навів уривчасті спогади каролінців. Щодо другої тези про сприятливий вплив проголошеної царем амністії, то, згадавши про останню, дослідник чомусь жодним словом не обмовився про роботу Лебединської комісії, хоча і згадав побіжно, що проти родин тих, хто не залишив би гетьмана, передбачалися репресії.

Можна ще довго перераховувати різноманітні неточності і відверті перекручення, наявні у праці російського науковця, втім наведених вже достатньо, аби перейти до висновків.

Висновки

Доробок В. Артамонова про Гетьманщину за доби Івана Мазепи є своєрідною рефлексією сучасної російської історіографії на ті процеси, що відбуваються в україністиці, українській і чужоземній в останні двадцять років. Відверто не сприймаючи повернення гетьмана до пантеону національних героїв, дослідник власне бачення викладає, спираючись на «імперську візію» історії Гетьманщини та гетьмана І. Мазепи. Старанно відтворюючи різноманітні міти про гетьмана, якими були багаті як російська, так і почасти українська історіографія, науковець, прагнучи обстояти насамперед образ «доброї імперії» щодо ролі Московської держави і Російської імперії в історії України, вкрай мало вводить у науковий обіг нових джерел і фактів, а власну оповідь здійснює, спираючись насамперед на припущення або реанімацію численних мітів, на кшталт про роман гетьмана із пані Фальбовською, або про його вагому участь у поваленні І. Самойловича, які вже неодноразово були розкритиковані

в історіографії. Вкрай своєрідно звертаючись до праць як українських, так і російських і закордонних істориків, чий погляд є діаметрально протилежними поглядам В. Артамонова, останній охоче запозичує звідти окремі факти, аби підкріпити ними судження, які ці дослідження якраз і спростовують. Геть не єдиним сюжетом, який містить у собі певні аспекти новизни, є спроба дослідника реконструювати події здобуття царськими військами під командуванням Александра Меншикова Батурина у листопаді 1708 р. Втім ця реконструкція, через ігнорування автором низки питань, які потребували з'ясування, як то чисельність військ, що були задіяні у військовій операції з обох боків, кількість жертв, наслідки падіння гетьманської столиці, також була перетворена дослідником на маніфест у захист «доброї імперії», наукова вартість якого є сумнівною.

Підбиваючи підсумок, висловимо припущення, що, починаючи з кінця 90-х рр., в російській історичній науці постала і вже зміцнилася тенденція до пошуку власного прочитання ранньомодерної історії України в цілому і Гетьманщини за доби Мазепи зокрема. Прихильники такого підходу, яскравим представником яких є В. Артамонов, при висвітленні української минувшини намагаються спиратися на ті підходи, які сповідувалися щодо України в російському наративі XIX-XX ст. Вони є закритими до діалогу із представниками української історіографії та світової україністики, і якщо погоджуються із інтерпретацією окремих фактів, то лише доти, доки вони вписуються в «імперську візію» минулого.

1. Литвак Б. «Гетман злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992 – С. 13-16.
2. Серед українських інтелектуалів поява вже першого видання праці Н. Ульянова викликали негативну реакцію. У написаній з цього приводу розвідці поважний український історик Ярослав Дашкевич зазначав, що книга є анахронізмом, із вкрай слабкою науковою і методологічною базою, проникнута духом українофобства і чорносотенства. – Дашкевич Я. Чи існує український сепаратизм? (З приводу перевидання книжки Миколи Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма». – М., 1996) // Дашкевич Я. «... Учи неможними устами сказати правду». – К., 2011. – С. 215-226
3. Для порівняння: От редакции // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996. – С. V-XII; Морозов Е. В желто-голубом тумане // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. Идеологические стоки самостийности. – М., 2004. – С. 5-84; Аринштейн Л. Чем замечательна книга Ульянова // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., – С. 5-19.
4. Варто відзначити, що навіть використання такого кількісно обмеженого наукового апарату, за умов сумлінного і критичного ставлення автора до висвітлюваних питань, дозволяло створювати досить об'єктивну картину козацько-московських взаємин другої половини XVII – початку XVIII ст. Прикладом цього слугує праця поважного дослідника доби Петра та палацевих переворотів XVIII ст. Євгенія Анісімова – Анисимов Е. В. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 186-194, 491.
5. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»» Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4. Анисимов Е. В., Бесов А. Г., Каменский А. Б., Каревин А. С., Кочегаров К., Курукин И. В., Плохий С., Чухліб Т. В. // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*. Петербургские славянские и балканские исследования. – 2011. – № 2 (10). Июль-декабрь. – С. 115.
6. Полторац С. Н. О Мазеповедении и Иудознатстве. Т. Г. Яковлева-Таирова. – М., 2007. Жизнь замечательных людей // Клио. Журнал для ученых. – 2007. – № 3 (38). – С. 131-132; Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой «Гетманы Украины: истории о славе, трагедиях и мужестве» (М.: Центрполиграф; СПб.: Русская тройка. – СПб., 2011. 470) // Меншиковские чтения – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Юрга), 12-13 ноября 2011 г. – Вып. 8. – СПб. – С. 147-157 // Режим доступа <http://www.menslook.spb.ru/mench2011b.pdf>

7. Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой ... – С. 155-156.
8. Дивись із цього приводу наступні публікації: Артамонов В. А. Русско-польский союз в кампании 1708-1709 гг. // Советское славяноведение. – 1972. – № 4. – С. 42-55; Його ж. Русско-польские отношения на Вальной раде 1710 года // Советское славяноведение. – 1974. – № 2. – С. 25-31; Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709. М., 1989. – 272 с. Його ж. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). – М., 1990. – 208 с.
9. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ историю. Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Через исторические мифы (интервью к.и.н, старшего научного сотрудника Института российской истории РАН Владимира Артамонова для газеты «Красная звезда», беседовал Олег Горупай) // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml; Його ж. Правда о Батурине и Мазепе // Красная звезда. – 2008. – 23 июля. – Среда. // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/index.shtml; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и И. Мазепа // Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы – СПб, 2008. – С. 4-110; Його ж. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009 – № 7. – С. 16-20; Його ж. Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // Родина. – 2009 – № 7. – С. 29-33; Його ж. Отражение шведского нашествия // К 300-летию Полтавского сражения. – М., 2009. – С. 76-110; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, 2009. – С. 242-259; Його ж. «Выбор» Мазепы. (Материал для подготовки уроков по теме: «Поход Карла XII против России» «Измена И. С. Мазепы», «Полтавская битва» 7, 10 классы) // История. – 2009. – № 11 (875). – 1-15 июня. // Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>. Його ж. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009.
10. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>
11. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 4-110
12. Його ж. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесной. 1708 г.– М., 2009. – 64 с; Його ж. 1708-2008. Мать полтавской победы. Битва при Лесной. – СПб.; 2008 – 208 с.
13. Артамонов В. Правда о Батурине и Мазепе // Красная звезда. – 2008. – 23 июля. – Среда. // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/index.shtml; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>; Його ж. Горький путь предательства... С. 16-20; Його ж. Устрашение Гетманщины ... С. 29-33; Його ж. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы – М., 2009. – С. 339-468.
14. Артамонов В. А. Полтавское сражение. – С. 411-468.
15. Там само... – С. 451.
16. Ведучи мову про доробок канадського історика щодо мазепіани, маємо згадати підготовлену ним до друку збірку джерел, що містить листування гетьмана із Адамом Сенявським, дві надзвичайно важливі монографії, які висвітлюють ранньомодерну історію України другої половини XVII – початку XVIII ст. у контексті Центрально-Європейського історичного процесу і низку спеціально присвячених різним аспектам гетьманства І. Мазепи статей: Subtelny O. On the eve of Poltava: The Lettres of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708 / Ed and annotated with an introduction by Orest Subtelny. Preface by Oleksander Ohloblyn. – NY., 1975. – 159 p.; Subtelny O. Domination of eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715 – Kingston and Montreal, 1986 – 270 p; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian separatism in the Early

Eighteenth century – Boulder; NY, 1981. – VIII, 280 p. Ця книга у 1994 р. була перекладена українською – Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Перекл. з англійської Володимира Кулика. – К., 1994 – 240 с. ; Subtelny O. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. – 1978 – Vol. 2. – N.2. – P.158 – 183; Subtelny O. Russia and the Ukraine: The Difference That Peter I Made // Russian Review – 1980 – Vol. 39. – № 1. – P. 1-17.

17. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 11; Його ж. Полтавская битва... – С. 343.

18. Картийский-Варга Б. Превращение украинской казацкой старшины в дворянство // Иван Мазепа та його доба. 36. статей. – Ужгород, 2001. – С. 26-39; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 11, 102; Його ж. Полтавская битва... – С. 343, 448.

19. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва-Харьков, 2003. – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – С. 271- 272.

20. Головні праці, написані за темою мазепіани, починаючи з 2003 до 2010 рр., дослідниця наводить у власній монографії. – Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». – Москва: Центрполиграф, 2011. – С. 372-373.

21. Найбільш чітко свою позицію дослідник висловив в інтерв'ю журналісту газети «Красная звезда». Історик зазначив, коментуючи створення оргкомітету з підготовки відзначення 300-ї річниці антимосковського повстання 1708 р. і козацько-шведського союзу гетьмана Івана Мазепи і Карла XII, що сучасній історичній науці в Україні значною мірою властиве однобоке трактування фактів. На думку історика, за часів Віктора Ющенка в Україні політична еліта і історики впроваджували у свідомість українського суспільства негативне ставлення до «північного сусіда», глорифікуючи постаті Івана Виговського, Івана Мазепи і більш сучасних: Симона Петлюри, Степана Бандери. – Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml

22. Артамонов В. Украинско-русская конвергенция в последней трети XVII – XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – С. 610-611 і далі; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 8-14; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>; Його ж. Полтавская битва... – С. 341-345.

23. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой. – К., – С. 226; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 102; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>

24. Артамонов В. Полтавская битва... – С. 343; Його ж. «Выбор» Мазепы. ... Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>

25. Дивись з цього приводу: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study/ John Basarab – Edmonton, 1982. – 322 р; Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – Вип. 4. – С. 402–437.

26. Пичета В. И. Казачье государство на Украине (XVII-XVIII вв.). – М., 1945. – С. 4-5.

27. Принагідно відзначимо, зміни у політичному становищі Гетьманщини щодо Московії в другій половині XVII – на початку XVIII ст. дослідниця відстежує, аналізуючи в своїх працях зміст козацько-московських домовленостей Богдана Хмельницького у 1654 р., Юрія Хмельницького у 1659 р., Івана Брюховецького у 1663 і 1665 рр., Дем'яна Многогрішного у 1669 р., Івана Самойловича у 1672 р., Івана Мазепи у 1687 і 1689 рр.

Головну увагу науковець звертає на зменшення/збільшення владних повноважень гетьманів, прописаних у текстах угод щодо зовнішньої та внутрішньої політики, а також механізмах втручання царського уряду у внутрішнє життя Гетьманщини. Авторське бачення змін не завжди має чітке окреслення в юридичних термінах і

часто презентується через співставлення між собою пунктів різних угод і яскраві асоціативні співставлення.

Згідно із баченням історика, в добу Богдана Хмельницького Гетьманщина є васально залежною від Москви державою, що має широку автономію. Жердівські статті 1659 р., створені старшинами-державниками, мали на меті «зведення васальної залежності від Москви до мінімуму», тоді як Переяславські статті 1659 р. – це спроба царської влади одним махом вирішити усі складні питання у відносинах із Гетьманщиною шляхом урізання повноважень козацької адміністрації у вирішенні внутрішньополітичних проблем. Батуринські статті істотно зменшують автономію козацької адміністрації, а московські – зводять її до жалюгідного мінімуму, майже ліквідують. Умовно кажучи, мова йде про спокійну автономію, керовану воеводами. Констатуючи повільне обмеження гетьманської влади за часів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича, історик втім найбільш яскраві характеристики наводить щодо Коломацьких статей 1687 р. і Московських 1689 р., які уряди Соф'ї Алексеевни і Петра Алексеевича уклали почергово із гетьманом І. Мазепою. Перші засвідчили прагнення царського уряду перетворити Гетьманщину в область у складі Московської держави із слабким політично гетьманом, що мав бути фактично слухняною маріонеткою в руках царського уряду. Другі фіксували зміцнення гетьманської влади і свідчили, що Москва вирішила суттєво змінити свою політику: спертися на сильну гетьманську владу, а не на анархічних опозиціонерів – Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 149, 342, 347-350; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Пер. з рос. Л. Білик. – К., 2003. – С. 19-20, 468-475 і далі; Її ж. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. / Ин-т Славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М., 2003. – С. 42, 47; Її ж. Батуринские статьи 1663 года // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 79; Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // УАЩ. Нова серія. – Вип. 10/11. – С. 450-457; Її ж. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. / Ин-т Славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М., 2003. – С. 42, 47; Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа Т. Г. – М., 2007 – С. 14, 50, 52-53, 85 і далі; Її ж. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 51, 56-58; 88-89 і далі; її ж. Гетманы Украины. – М., 2011. – С. 98, 214-215, 254-255; 295-296, 317, 322.

28. Subtelny O. Russia and the Ukraine ... – P. 2-4, 9; Subtelny O. Mazepa, Peter I ... – P. 166 -167, 179

29. Досить яскраво це підтверджує факт поодинокі рецензії на одну з найбільш значущих для розуміння доби І. Мазепи праці О. Субтельного про взаємини східноєвропейських еліт із чужоземними абсолютистськими володарями. – Кононенко В. [Огляд] Subtelny O. Domination of eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715 – Kingston and Montreal, 1986 – 270 p. // Український історичний збірник. – 2007. – Вип. 10. – С. 465-466.

30. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 90.

31. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 6; Його ж. Полтавская битва... – С. 339.

32. Артамонов В. Украинско-русская конвергенция... – С. 607-608; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 9; Його ж. Полтавская битва... – С. 343.

33. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – начале XVIII в. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С. 61; Його ж. Украинско-русская конвергенция... – С. 608; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 12, 34; Його ж. Полтавская битва... – С. 344, 360.

34. Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник. // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml;

- Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104> ; Його ж. Українсько-російська конвергенція. – С. 608; Його ж. Вторження шведської армії на Гетьманщину. – С. 32, 54; Його ж. Полтавська битва. – С. 360, 367; Його ж. Казачество гетьмана І. І. Скоропадського ... – С. 243.
35. Артамонов В. А. 1708 – 2008. Мать полтавской победы. Битва при Лесной. – СПб., 2008 – С. 30; Його ж. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесной. 1708 г. – М., 2009. – С. 13.
36. Нечаев В. Внешняя политика Петра Великого / Три века: Россия от Смуты до нашего времени. В 6 т. – М., 2006. – Т. III. – С. 191-192.
37. Ševčenko I. Ukraine between East and West. Second, revised edition / – Edmonton-Toronto, 2009. – P. 187-196; Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 9, 13.
38. Андреев И. Алексей Михайлович. – М., – 2006. – С. 573-574; Його ж. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл. – М., – 2006. – С. 573-574.
39. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. II. Потешные и Азовские походы. – С. 197-203.
40. Соловьев С. М. История России с древнейших времен... – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – С. 276-277.
41. Там само. С. 283-286.
42. Тарле Е. В. Северная война: Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I. – М., 2011. – С. 268.
43. Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы // Известия АН СССР. – 1951. – Т. VIII. – Серия история и философия. – № 1. – С. 82.
44. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». – 2001. – № 4. – С. 125-126. Зазначимо, що в одній з останніх своїх робіт І. Андреев не лише повторив ці оціночні судження щодо І. Мазепи, а й наголосив на справедливості несприйняття сучасною російською історіографією трактування гетьмана в більшості праць сучасних українських істориків. Одночасно історик висловив сум щодо історії держави, де «подібні до Мазепи претендують на роль національного героя. – Андреев И. Л. На пути к Полтаве. – М., 2009. – С. 295, 299.
45. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник?... – С. 126.
46. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65.
47. Там само С. 75
48. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 16-17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104> ; Його ж. Полтавская битва... – С. 347-348.
49. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 16; Його ж. Полтавская битва... – С. 347. Варто зауважити, що в російській історіографії одним з перших, хто звинувачував гетьмана в прихованому до часу полонофільстві і неприязні до московитів, був Феофан Прокопович, автор відверто апологетичного життєпису Петра Великого. – [Прокопович Ф.] История императора Петра Великого. От рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно; сочиненная Феофаном Прокоповичем, после бывшим архиепископом Великого Новгорода и Великих Лук; изданная собранным в Кабинетской Архиве дел Его Императорского Величества списком, Правленого рукою самого Сочинителя. – Издание второе. – М., 1788. – С. 184. Попри те, що саме Ф. Прокоповича можна вважати автором низки негативних оцінок постаті гетьмана, так само як і оцінки обставин гетьманського виступу проти Петра I, сучасний російський дослідник, багато в чому наслідуючи свого далекого попередника, уникає посилань на його доробок. Більше того, аби надати своїм твердженням про приховане полонофільство Мазепи і його неприязнь до московитів більшої ваги, В. Артамонов воліє посилатися не на поважного біографа першого російського імператора, а на положення, наявні у дописах на гетьмана Василя Кочубея і слідчий

справі останнього. Ці матеріали були зібрані Д. Бантиш-Каменським і опубліковані завдяки Осипу Бодянському в другій половині XIX ст. – [Бантиш-Каменский Д.] Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691-1722 г. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. I. – Январь-март. – С. 97-113.

50. Санин Г. Богдан Хмельницкий... – С. 76; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 17, 22; Його ж. Полтавская битва... – С. 348.

51. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 17-19, 33; Його ж. Полтавская битва... – С. 348-350, 360.

52. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого... – Т. II. Потешные и Азовские походы. – С. 197, 201, 203; Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – С. 64-65; Його ж. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 163-165; Його ж. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. – К., 1951. – С. 25.

53. Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. II / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 2001. – С. 309-312; Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 1992. – № 1418. – Historia CII. – S.35.

54. Більш детально про особливості висвітлення молодих років Івана Мазепи в українській та російській історіографії дивись у нашій розвідці: Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: кризь призму «імперської візії» (Частина 1) // <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/529-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoj-vizii>; Його ж. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: кризь призму «імперської візії» (Частина 2) // <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/534-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoj-vizii-chastyna-ii>. В дещо зміненому варіанті із суттєвими додатками ця стаття була опублікована у 2014: Його ж. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: кризь призму «імперської візії» // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 24. – С. 298-328

55. Бекетов П. Собрание портретов россиян знаменитых. – М., 1821. – С. 151; Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. I. – Господство царевны Софьи. – С. 200; Бергман В. История Петра Великого / Пер. с нем. Егор Аладьин. – Спб., 1833. – Т. II. – С. 105; Полевой Н. А. История Петра Первого. – Спб., 1843. – Т. I. – С. 200; Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1991. – С. 262.

56. Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – С. 1-25.

57. Уманец Ф. Гетман Мазепа ... – С. 14; Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник. – Т. I. // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 16; Велика історія України. У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т. II. – С. 105.

58. Ковалевська О. Іван Мазепа. – К., 2009. – С. 9.

59. Лазаревський Ал. заметки о Мазепе // Киевская старина – 1899. – Т. LX. – № 3. – Отд. 1. – С. 461; Оглоблін О. Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – С. 9; Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 59-60; Його ж. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994 – С. 18.

Певний казус, пов'язаний із питанням про присягу Адама-Степана Мазепи, до недавня викликав той факт, що його підпис був відсутній у присяжній книзі Білоцерківського полку. Причина цього полягала в тому, що батько майбутнього гетьмана, білоцерківський міський отаман, присягнув у Переяславі, тож його підпис слід шукати саме в присяжній книзі Переяславського полку. Користуючись нагодою, дякуємо

за консультацію з цього питання науковому співробітнику Інституту Історії НАН України, к. і. н. Олександр Алфьорову.

60. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя... – С. 10.
61. Мицик Ю. Иван Мазепа ... – С. 22.
62. Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів Густинський, Самійла Величка, Грабянка. – К.: Дніпро, 2006. – С. 556.
63. Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы и предшествовавших измены Мазепы. – М., 1795. – Т. XV. – С. 2-3.
64. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 341; Його ж. Жизнь Мазепы. – М., 1834. – С. 5-6.
65. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа ... – С. 9, 372.
66. Артамонов В. А. Вторжение шведской ... // Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm> ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 18; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>; Його ж. Полтавская битва ... – С. 347.
67. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 102; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 20; Його ж. Полтавская битва ... – С. 449.
68. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа ... – С. 75.
69. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 20-21, 32-33, 38-45, 46-47, 48, 55, 130; Її ж. Проблема взаимоотношений Украины и России ... – С. 43-44.
70. Дискуссия по докладам Б. Н. Флори и Т. Г. Яковлевой // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник 2003 / Ин-т Славяноведения. Гл. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 49-50, 54-55.
71. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа ... – С. 76.
72. Biegeleisen H. Rozbiór krytyczny Pamiętnikow Paska / Henryk Biegeleisen // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1884. – R. XII. – Nr. 10 – S 883-898; Nr. 11 – S 988 – 1009; Nr. 12. – S. 1152 – 1196; Brückner A. Literatura polska : początki – rozwój – czasy ostatnie. – Warszawa, 1931 – S. 100; Czaplinski Wl. Wstep // Pasek J. Pamiętniki – Wrocław, 1952. – S. XXVI-LV; Mackiw T. F Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639-1709) // The Ukrainian Review. – 1965. – Vol. XII. – № 4. – P. 65; Mackiw T. Life of Mazepa 1632(?) – 1709 // Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine: On the 250th Anniversary of His Rising Against Russia – New York, 1960. – P. 114; Рибалт Є. Мазепа в польській історіографії та іконографії // Mazepa e il suo tempo / Storia, cultura, società. (Mazepa and his time: History, culture, society). – / A cura di: Edited by Giovanna Siedina – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004 – 303-304 і далі.
73. Czaplinski Wl. Wstep ... – S. XXXVI
74. Мицик Ю. Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу // Сіверянський літопис. – 2009 – № 6. – С. 57.
75. Pasek J. Pamiętniki – Warszawa, 1955. – S. 171-172, 232-234.
76. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Вид. друге, доповнене. – Київ-Полтава, 1995. – С. 175-177; Мицик Ю. Иван Мазепа ... С. 26-27.
77. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... / Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm> ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 18; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Полтавская битва ... – С. 348-349.
78. Яковлева Т. Г. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерел // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 192-193; Її ж. Мазепа... – С. 49-50; Її ж. Иван Мазепа ... – С. 43-55.
79. Гордон П. Дневник 1635 – 1659 // Пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М., 2005. – С. 69-70, 95, 97, 223, 225-226.

80. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 18-19; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Полтавская битва... – С. 349.

81. Яковлева Т. Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа // «В кратких словесах многий разум замыкающий...» Сборник научных трудов в честь 75-летия профессора Р. Г. Скрынникова. – Спб., 2007. – Т. 2. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века). – С. 424-437; Таирова-Яковлева Т. Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – 2007. – № 11. – С. 26-31; Ї ж. Мазепа... – С. 77-83; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 103; Його ж. Горький путь предательства... – С. 20; Його ж. Полтавская битва... – С. 449.

82. Брикнер А. Г. История Петра Великого. – М., 2002. – С. 436- 437. Побіжно зазначимо, що одним з перших, хто поставив гетьмана І. Мазепу в один шерек із молдавським воєводою Д. Кантемиров і ліфляндським шляхтичем Й. Р. Паткулем, був Вольтер. – Voltaire. *Russia under Peter the Great* / Translated by M. F. O. Jenkins. – Rutherford-Madison-Teaneck-Fairleigh; London and Toronto, 1983. – P. 161-162; Російський переклад цієї праці з'явився на початку XIX ст. – [Вольтер] История Российской империи в царствование Петра Великого Сочиненная Гм. Вольтером. Б. м., – Ч. I. – С. 16, 40-41.

83. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 14-15, 20-23; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского ... – С. 246; Його ж. Полтавская битва ... – С. 346, 351; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>

84. Артамонов В. А. Калишская баталия 18 октября 1706 г. – М., 2007. – С. 9, 23; Його ж. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 22-24; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>; Його ж. Полтавская битва ... – С. 352- 353.

85. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 27; Його ж. Полтавская битва ... – С. 350-351.

86. Карамзин Н. М. История государства Российского. – М., 2007 – С. 375-376; Филюшкин А. И. История России с древнейших времен до 1801 года: Пособие для вузов. – М., 2004 – С. 98.

87. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1991, – С. 142-143.

88. История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого)/ Составитель Т. С. Майкова, под общей редакцией А. А. Преображенского. – В 2-х выпусках. – М., 2004. – Вып. 1. – С. 206.

89. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 12, 20-23; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского ... – С. 245; Його ж. Полтавская битва ... – С. 343, 358, 360.

90. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Правобережна Україна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2009. – Т. 13. – С. 41-50; Ї ж. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 180-190.

91. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709 ... – С. 140.

92. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 27-32; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17-18; Його ж. Полтавская битва ... – С. 355- 358.

93. Толочко П. П. Від Русі до України // Толочко П. П. Від Русі до України. – К., 1997. – С. 27-28.
94. Толочко П. Слава шведским освободителям! // Родина. – 2009. – № 7. – С. 42-45.
95. Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник. / В. Артамонов // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 103; Його ж. Полтавская битва ... – С. 451.
96. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 28-29; Його ж. Горький путь предательства... – С. 18, 20; Його ж. Полтавская битва... – С. 355-357.
97. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських ... – С. 157.
98. Крупницький Б. Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII. Перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник. В 2-х т. – Т. II. // Праці українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична, книга 5. – С. 96-98; Його ж. Гетьман Мазепа та його доба. – Київ., 2003. – С. 154-156.
99. Костомаров Н. Мазепа // Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Историческая монография. – Издание второе. – СПб., 1885. – Т. XVI. – С. 398-399; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ – 1933. – Т. CLII. – С. 47-53; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа ... – С. 255-258.
100. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – С. 272.
101. Паленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 289; Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя... – С. 346-347.
102. Письма и бумаги Императора Петра Великого / Редактор д. и. н. Б. Б. Кафенгауз. – М.: Изд-во АН СССР. – Т. VIII. – Вып 2. (Примечания к №№ 2461-2953). – К № 2759. – С. 865; Дневник военных действий русской армии под Полтавой / Текст і коментарі підготувала к.і.н В. В. Понашенко // УІЖ. – 1991. – №. 3. – С. 93-94; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор та примітки П. М. Саса, В. О Щербака. – К.: Либідь, 1994. – С. 548.
103. Більш детально про особливості висвітлення батуринських подій в російській та українській історіографії дивись у наших розвідках: Яценко В. Батуринська трагедія 1708 р. у висвітленні сучасної російської історіографії // Сіверщина в історії України. – 2012. – № 5. – С. 188-194; Його ж. Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі гетьмана Івана Мазепи // Сіверщина в історії України. – 2013. – № 6. – С. 237-247.
104. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 57, 65; Його ж. Полтавская битва ... – С. 385.
105. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. (На основі споминів і листування сучасників) // Мазепа. Збірник. В 2-х тт. – Т. II. // Праці українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична, книга 5. – С. 11; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 303; Його ж. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 69.
106. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 477.
107. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73-74; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391.
108. Сокирко О. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. – К., 2009. – Ч. I. – С. 52.
109. Павленко С. Оточення гетьмана ... – С. 223.
110. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии

на Гетманщину ... – С. 46, 65; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 370.

111. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 34-35, 62-63; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 29-30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 361, 383.

112. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... – С. 303; Його ж. Загибель Батурина... – С. 70-71.

113. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 44; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 29-30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 368.

114. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 60-61, 65-68; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30-31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 382, 385-387.

115. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 59; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 380-381.

116. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа ... – С. 32.

117. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 68-69; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387-388.

118. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391.

119. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 60; Його ж. Полтавская битва ... – С. 381.

120. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 62-67; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30-31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 384-386.

121. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 67; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387; –

122. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 66; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 386.

123. Тарле Е. В. Северная война и шведское ... – С. 298.

124. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 66-68; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 386-387.

125. Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656-1671 гг. – М., 2006. – С. 427-428; Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. – М., 2009. – С. 3-4; Його ж. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. – СПб., 2009. – С. 40, 41, 143; Його ж. Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. // Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и раннего Нового времени. – М., 2009. – С. 255-256.

126. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>

www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 69-70; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387.

127. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73-74, 109; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391-392, 459-460.

128. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 86-87, 94; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104>; Його ж. Устрашение Гетманщины... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 398-405.

В статье проанализировано изображение гетмана Ивана Мазепы в работах российского историка Владимира Артамонова. Автор приводит свои выводы в контексте сравнительного анализа освещения мазепианы в современной российской историографии.

Ключевые слова: Иван Мазепа, Петр I, современная историография, гетман, казацко-московские взаимоотношения, Владимир Артамонов, Татьяна Таирова-Яковлева.

The article is devoted to the analysis of hetman Ivan Mazepa depiction in the scientific works by Russian historian Vladimir Artamonov. The author performs comparative analysis of Mazepa studies in the contemporary Russian historiography.

Key words: Hetman Ivan Mazepa, Peter the Great, contemporary Russian historiography, Cossacks-moscovits relationship, cossa-moscovites relations, Vladimir Artamonov, Tatiana Tairova-Iakovleva.

